

Chaïkovs'kyï, Andriï

АНДРИЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Vidvdiačhuvsia

ВІДВДЯЧИВ СЯ

ОПОВІДАНЄ З КОЗАЦЬКОЇ

ДАВНИНИ

ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

СТЕЛАНА КИРИБУСА

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА

УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ

В КАНАДІ.

Присвячую

Учителєви грядучого поколїня

Іванови Франкови

на ювілейний рік.

I.

Густий непроглядний туман заляв широкий до безкраю степ лівобережної України. Дивиш ся, на п'ять кроків не доглянеш що перед тобою. Куди не глянеш і довкруги і над головою сіро. В повітрі стоять дрібненькі порошки пар. Воно зливається в грубі каплі й осідає на траві чистою росою. Червоний степовий цвіт клонить ся під вагою роси. В степі тихо-тихесенько. І птиця і звір степовий кудись подів ся, прочахнув та заснув, дня божого, сонця ясного дожидає та лиманового вітру сподівається. Він туман розжене, все заясніє закрусується, степ оживе. Озоветь ся степова птиця, божий жайворонок підлетить під небо заспівати Богови небесному свою пісеньку, прокинеть ся звір, зареве могутнім голосом бородатий тур, за свище сусол, зірветь ся налякане вовком стадо степових кіз, налетить табун диких степових коний хвилюючи високою тирсою, заживе увесь степовий світ своїм життям. Та сонце ще не зараз підніметь ся, вітер не зараз повіє. Ще йно свитає.

Степом їде козак-запорожець. І вся

його одежа і кінь вороний аж мокрі від роси. Козак вкрив ся вовняним кобеляком, покурює люльку і їде поволи, нога за ногою.

Він ще не старий. Найбільше буде йому трийцять літ з роду. Ще його літа не згорблили, не пригнули, держить ся на кони прямо і голову держить високо. На пім червоний мов маків цвіт жупан підперезаний широким шовковим поясом. При боці висить шабля-товаришка, за поясом два пістолі. На плечах довга рушниця, яку скрив в оден рукав кобеляка, мов мати малу дитину стереже, щоб не змогла.

— Ізнеміг ся вірний товаришу — заговорив козак гладячи вороного по гриві. Кінь сопів важко і постогнував, наче людина знеможена напругою роботою...

— Ще трохи, товаришу — потїшав козак коня. — Вітер повіє, туман розійдеться, сонце засвітить і не пропадемо, дібемо ся до шляху...

— Ух! погано — говорив козак до себе. — З шляху збив ся (матері його ковінька) геть збив ся наче п'яний. От і тверезому таке трафіло ся, нечпстий геть поцутав та на манівці повів. Хрест святій оружіє на дівола! От нечпстий, пропадай, счезай! Як живу, таке не трафілось. Знаю степ наче свою кипшеню, та нечпста спла туман наве-

да... Донці, щирі товариші, угостили як слід, я трохи і випив, та все не те, щоб випив ся. Хмббж я не тямив, чого приїхав, за чим мене не місали? Ну, ну, прочитає мені кошовий добрий отчецки. Приказано було вертати не гложись, дідо щільне, а воно от що. Нечпстий поеміяв ся, подумив ся. А пан-отець все в цейкві балакає, що хрещеному чоловікови, доброму козакови, який у страхі божім живе й ворога бє, нічого чортяки бояти ся... А хмббж я не по закону божому живу? Святя святкую, посту додержую, молитви читаю, ворога бю... а воно чортяка таки показав на мені свою силу... Та колиб сам не зміркував, тоб і не повірив... Перебіг мені дорогу цап. Ну щож таке? цап, тай годі! А воно не цап, а настоящий чортяка у цапа перекниув ся, тумана навів та з шляху збів... Ні зірки не видно на божому небі, ну їдь, куди знасиш навперед себе... Погано! Він і тепер мене за ніс водить... Пфу, ти поганий счезай та відчети ся! Знаменіє хрестнеє да будеть на мені!

Козак ізняв шапку, перехрестив ся тричі і став в голос відмовляти молитви....

А поки, що від сходу сонця стало що раз більше прояснюватись. А далі крізь туман стало показуватись буро-жовте сяєво. Відтак показалаась куля велика. На степу

стало оживати. Прокинулась птиця, з під ніг коневн зірвав ся заяць і поскакав в високій траві. Запорожець молвив ся завзято хотячи прибити в собі немиле вражине, яке викликав заяць. Вжеж воно непевний знак, який нічого доброго не ворожить.

Та згодом стала колхатись трава. Зразу легесенько, відтак сильнійше подував вітер від Дніпрового лиману. Від того заколихав ся, замішав ся туман. Мрака збивала ся в густу хмару. Одна прилягала до степу, друга підносила ся в гору, густійшала, та розривалась на шматки, поки вітрець не узяв її на свої крила і не поніс далеко на північ.

Горою показувалось місяцями поміж хмарами синє небо. Сонце виглядало щораз виразнійше, аж поки не засяло усею силою. На траві блищала роса мов діаманти. Сонце стало нагрівати. З козачої одежі йшла густа пара. Вороний запорскав весело і став на ходу скубати траву та цвіт степовий, куди попало.

У запорожця повеселійшало на душі. Він перехрестив ся до сонця і зотягнув пісню. Його голос залунав по широкому степу, перебігав по росистій траві.

— Воно все гарно — говорив козак — колиб лише знати, в який світ завела мене нечиста сила. Годилоб ся відпочати і цосні-

дати. І коневі спочити треба, щож вдіеш? Кошовий сердитий буде, вилає, коби не що гіршого, та годі! Чого доброго, а може як раз не туди понав, як треба і треба буде завертати... Погано!

Запорожець підніс ся в стременах і став розглядати стен кругом, шукаючи пригожого місця на відпочинок. Добре булоб натрафити на який потічок, щоб води наптити ся та коня попоїти.

Аж ось здалека побачив високу могилу. Її вершка держалась ще хмара густого туману. Запорожець зрадів і завернув туди коня.

При могилі все безпечнійше чим у степу. Станеш на могилі, то й ворога з далеку побачиш і швидче до оборони приготуєш ся. Нічого тебе несподівано не заскочить. Колиб лише води найти, бо спрага так мучить. Запорожець став збирати долонею свіжу росу. Обмив лице та прикладав до спрагнених губ. Ставши під могилою він зліз з коня, погладив його, поцілував мов дитину в голову, розсідлав та пустив пасти. Кінь потряс цілим своїм тілом і давай качати ся по траві, перекидаючись через хребет з одного боку на другий. Запорожець підвів руки в гору витягаючи кости та взявсь варити сніданє. Назбирав сухого бадилля, викресав вогню та завісив на кілках невеличкий казанок.

— Або се не чортова омана? — говорив козак сплюнувши з досади. — Що-ж я варитиму, як води нема?

Він вивернув з досади казанок ногою, аж геть в траву покотив ся, поклав ся біля огню і закурив люльку. Кінь став пасти ся шукаючи поживи низько при землі поміж високою травою, де ще трава не обісхла від роси. Запорожець став морити сен. Козак кивнув кілька разів головою, очі аж злипали ся. Далі випала з рота люлька, він обернув ся горілиць і захропив з усеї сили...

Аж відразу кінь став голосно форкати... Запорожець вмить прокинувся і зовсім очунився. Поглянув за конем. Він підвів високу голову, стриг вухами і найжив гриву. Запорожець хопив рунницю і вибіг на могилу. Зараз побачив, як з одного боку хвилювала трава. Запорожець придивлявся пильно і побачив татарську високу шапку. Татарин гнав на коні в той бік, де стояла могила. Запорожець присів і підвів рунницю до стрілу, та зараз її полизив. Татарин держав щось більше перед собою на сідлі.

— Бранця везе клятій, християнську душу. Тобто був я накоїв лиха. Та пожди, голубе, піймаємо і так. Він миттю зсунув ся з могили і відонняв від сідла аркан. Узав його в руки і зладив нетлю. Тимчасом воро-

ний щораз більше непокоїв ся. Він ладив ся втікати, вже і хвіст підносив в гору.

— Не бійсь, старий — заговорив Запорожець — сюди до мене!

Кінь стравді успокоїв ся від того голосу і завернув до свого пана. Тимчасом козак зняв шапку з голови і понизившись підходив травою на зустріч Татаринowi. Татарський кінь добував останніх сил і гнав, що міг. Татарин підганяв його нагайкою. Як він порівняв ся з козаком, зафуркотів в повітрі аркан і впав Татаринowi на голову. Наляканий кінь скочив у бік, а Татарин повалив ся на землю з петлею на шиї. Кінь помчав далі, а запорожець тягнув Татарина що сили до себе. Як козак наблизивсь до нього, лежав він у траві з розверненими руками. В жменях сторчала вирвана трава, якої зразу придержував ся. Ціле лице було синє, очи так втрищив, що трохи на верх не повилазили. Петля затяглась цупко на шиї і стиснула її так. — що мовляв— одною рукою обнімеш. Татарин задушив ся на смерть.

— Лежи-ж собі тут, голубе, і відпочинь, а ми подивимось на твою добичу.

Він підбіг далі і побачив в траві засинілого хлопчину.

Був се дїтвак не більши дванайцяти літ, гарний мов мальований, як той ангелок, яко-

го на образах в церкві малюють. У нього було гарне на причуд личко та кучеряве волосся мов у баранця. Хлопцєви були звязані позад руки сирівцем.

Запорожець добув ножа і розтяв пута. Узяв хлопця обережно на руки і заніс до огню. Хлопець не отямив ся ще. Запорожець приклав вухо до його грудий і слухав серця. Воно било ся поволи.

— А тут хоч гинь нема каплі води — говорив сердито запорожець — тверези його чим хочеш...

Він узяв з рїзка трохи табаки і наклав хлопцєви до носа.

Хлопець пчихнув здорово раз і други, отворив очи і став лячно розглядати ся довкруги.

Запорожець повеселїйшав, моргнув на хлопця:

— Здоров хлопча, пчихай на здоровля! Моя табака не аби яка, хоч султанови турецькому подавай, не то що. Вмерлий би пчихнув. Ось тобі мій спнку глоток горівки. зараз і сили набереш. А коли ти голодний, то й хлїбця знайдець ся у мене децьо. Добрячі Донці не пустили з порожною торбою.

Запорожець виймив кїсок сала, паленицю і подав хлопцєви, який пчихнув ще раз, а від горівки дуже скривив ся.

— Та я тобі небоже горівки не дам, то лише тепер так, бо ти знеміг ся дуже, ну їж здоров...

— Мені дуже шти хочеть ся.

— Я так і думав. Та підожди, козаче, прийде час то й наєммо ся, от зараз і поїдемо води шукати, а покищо ти поживиць гарненько, та втішай ся, що ти не в татарськiм сирівці...

— А деж той Татарин, що мене захватив з поля? — снігав наляканий хлопчина. Йому збирало ся на плач...

— Не бійсь, він вже пропав, он там у петлі мого аркана стирчить. Тепер ми познакомимо ся. Ти мене зови дядьком Касяном, та ще й Бистрим по прізвищу. А тебе як кличуть?

— Мене Івасем звать та ще й Черноусенком по батькови.

— Ну гарно.. Коли ти Івасику не дуже знеможений, то зараз і поїдемо далі, як шо мій кінь не пропав...

Він устав і розглянув ся довкруги. Яких сто кроків дальше стояв в траві вороний. Та й не сам оден. Біля нього пас ся і татарськiй кінь; він відбіг недалеко, завернув і стоваришував ся з вороним.

— Кінь рбзумна твар, наче чоловік, от

зараз завели товариство, а мені якраз другого коня треба.

Запорожець свиснув. Вороний підвів голову і став наближати ся. Татарський кінь ішов несміло за товаришем. Опісля станув, підвів голову і став як бп з недовірем придвляти ся козакови. А вороний прийшов до свого пана мов пес і наставив до него свою голову дивлячись йому розумними очима в лице. Козак узяв його за шию погладив і поцілував ніжно в самі ніздря.

Побачивши се татарський кінь осмілів ся і став крок за кроком наближати ся.

— Заложу ся, що се козацький крадений кінь. — говорив Касян.

Івасеви се дуже подобало ся. Він підвів ся з землі, приблизив ся до коня і став його гладити по шиї. А далі побачивши другого коня аж скрикнув з радощів і побіг до него.

Кінь відозвав ся радісно і став хлопця обнюхувати, а далі поклав голову на його плече.

— Знаєш його?

— Таж се наш буланий. Злодій Татарин піймав його зразу на аркан — говорив хлопець крізь сльози. Я не знав, що стало ся, підійшов до коня, якого Татарин вже і осідлав. а той клятий хватив мене, скочив на коня і втік у степ. Я пручав ся що сили, а

він мені на бігу звязав руки сирівцем. Описли не знаю, що зі мною робило ся, бо я стратив пам'ять...

— Ось як воно було. я так і думав. Тепер скажи мені дитино, звідкіля ти.

— Я з Гаврилівки...

— А деж та твоя Гаврилівка буде? Яке від вас найблизше містечко чи город?

— Батько мій у Лубни їздив на ярмарок, то либонь містечко наїме і Лубни...

— А батько твій, коли у Лубни їздив, то одного дня повертав до дому?

— А вже-ж. Поїде було рано, а літом, коли ще сонце не сховасть ся, було й верне.

— Так значить твоя Гаврилівка недалеко Лубнів. А Лубни, то Яреми Вишневецького маєтність.

— А хіба-ж ти дядьку Касяне його знаси, себто нашого пана?

— На віки я його не бачив, та від збігців, його підданців, що на Запороже повтікали, багато я про нього лихого чував, тому і знаю.

— З нашої Гаврилівки також багато людей на Запороже втікає. Та скажи, дядьку, куди мені до дому їхати, коли мій буланний знайшов ся?

— Поперед усього скажи мені синку, як тебе і звідкіля Татарин піймав?

— А ось воно як було. Пігнав я з хлопцями товаришами конній пасти за село. Вже було перед заходом сонця. Ми стали конній зганяти в куну, вертати треба було. Дивлюсь я, нема мого буланого... У розглядаю ся, а він стоїть в траві мов на прищоні і не ворухнеть ся... Кличу його, свищу у пальці, нічого не слухає. Я підбіг до нього, та вже й знаєш, яка пригода трафилась. Я став кричати, що сили. Біля мене їхали якісь два Татари. Мій крик почули старші і пустились доганяти. Почулись стріли з ружниць, тамті Татари попадали з конній, а мій таки втік... його не потрафила куля.

— Бо твої не стріляли на тебе, сину, а то не жити́б ні тобі, ні твому Татарини. Тепер ти послухай, що скажу: Коли ти їхав від учора вечера, то велику ти дорогу зробив. Татарин знає як втікати. Бачу, що твій буланый кінь добрий... Бог зна, де твоя Гаврилівка буде. Не можу я тебе самого до дому пустити.

— Так відвези мене дядьку Касяне, а батько мій спасибі тобі скаже.

— Радби я з душі тобі помочи, любадитино, та мені ніколи. Мене за ділом кошовий післав, треба мерщій вертати, а то достанеть ся мені на горіхи, бо я з пляху збив ся та цілу ніч по стєну блукав. Треба що

мога поспішати. Воно так буде: візьму тебе з собою на Січ, а відтак то якась нагода трафить ся повести тебе в Гаврилівку.

— Та на Січ мій старший брат пішов, Максим Черноусенко, може ти його дядьку знаєш?

— Може й знаю, та там вже не Черноусенко, а як небудь инакше зветь ся...

— Якже воно так?

— А такий старий козацький запорозький звичай. Зви себе як хочеш, а попавши на Січ приложать тобі зараз инше імя і у список так і переведуть...

— Чом-же воно так?

— А ось чом. Ти знаєш може, що на Січ до запорожців втікають підданці усяких панів. А пани страх люті за се, що їм робучого люду убуває. Вони стежать за втікачами, перед королем, перед гетьманами польськими жалують ся на запорожців, що їх підданих переховують. Тоді то король чи гетьман польський пише на Запороже кошовому гостру грамоту. Приказуєть ся — мовляв — зараз віддати під стражею та ще й у кайданах такого а такого раба божого Івана Щербу, що втік на Запороже від такого а такого пана. Ну що-ж. Звелено, віддати треба, годі не слухати його королівської милости. А віддати втікача панови. значить

віддати християнську душу самому антихристови...

— Я сам бачив, як мучили у нашому замку одного пійманого втікача, Семена Пшеничного. Страх як мучили... Клями на смерть вбили...

— Ти хлопче не перебивай, коли старший говорить, а слухай, бо воно не годить ся. Коли бачив, то й знаєш, що се гріх втікача панови віддати. Але кошовий каже писареві: Щож робити! Воля короля свята; пошукай, пане писарю. того гільтая у наших січових списках і коли знайде ся, звели закувати в кайдани і під стражею віддати до рух вірних слуг такого а такого ясновельможного пана. Хай не забагаєть ся хлопови лицарювати, коли його діло панщина. Так гукає сердитий кошовий і то у вічі ляцькому посланцеві, що з письмом приїхав.

Йде писар у січову канцелярію, а згодом приходить і каже кланяючись батькови кошовому:

— Ясновельможний пане кошовий, у нас не знаходить ся Іван Щерба, на приклад, з Гаврилівки, є лише Іван Перегнихвіст, Іван Розбійголова, Іван Півкожуха — вони всі з Гаврилівки, а Щербн Івана ні сліду. А на те гука кошовий батько:

— А добре ти шукав, пане писарю?

Тям, що ти головою відповідаєш, за недбгляд, бо воля його милости короля мусить бути сповнена; ану пошукай ще раз.

А другий післанець усе те чує.

Ще той олять писар, приносить з помічником цюлі оберемок списків, і кладе кошовому на стіл.

— Даремно святим кляну ся, головою відповідаю, що нема у нас Івана Щербц, а каже Кошовий: — Добрийголова, ось поглянь — і суне пальцем по перел очн кошовому по паперц.

Кошовий і собі встромить ніс у список тай каже: Справді нема Івана Щербц, пиши, пане писарю, його милости, що такого нема, а коли той гільтай тут покаже ся, ми зараз його відставимо, як було приказано.

А як писар відпише і відправить післанця, то кошовий каже до писаря:

— Побачить він бражний син Івана Щербцу тоді, як своє вухо. З відсіля нікого ми не видамо...

— Тепер вже знаєш, чому на Запорожі переміняють назвища?

— Знаю.

— Та ми опісля балакати мемо, а тепер в дорогу нам пора. — Касян став сідлати вероного, та збирати свої причандали. Сонце вже стояло високо і дуже пекло... Обом

доскуляла спрага. Касян привик до того, та бояв ся за хлопця. Він заговорював його що міг, щоб тільки відвернути його увагу.

— Та у тебе, Івасю, батько-мати є?

— Батько є, його Стефаном звать. Мати давно вмерла... Був у мене і брат, та на Запороже втікати мусів...

— А задля чого мусів?

— Отамана двірського помяв за те, що мою сестру на лані побив. Добре помяв, аж ребра поломив. За те ждала його кара. У нас оконом дуже лютий чоловік.

— А до самого пана не можна на него пожалувати ся?

— Батько мій каже так: Жалуй ся перед вовком, що вовченята вівцю зіли. Наш князь страшний чоловік, звір. Як він деколи до села приїде, то люди криють ся мов перед вовкулакою...

— Про твого пана ми чували. Колись і на нього приїде черга розплати. Чи де вас забігає татарська орда?

— Не знаю, а инколи Татари забіжать та коні крадуть...

— А часом і людину...

— А так як мене вкрали...

— За тебе булшб узяли гарні гроші — говорив Касян вдивляючись в гарного хлопця.

— Невжеж? А що би вони зі мною зробили?

— Повезлиби у Крим де небудь на базар, може до Козлова, а може аж у Кафу, тай продаллиби мов товарину, а що ти хлопець гарний, тоб і гроші великі заправили...

— А опісля що?

— А що-ж би? Потурчили би, присилували би відректи ся Христа і всіх божих угодників та хвалити, молити ся до препоганого Магомета, а відтак ти став би зрадником та може дійшов би і до великих почесний, та твоїх православних братів різав...

— А колиб ти сього не хотів зробити, колиб в тобі дійсно така тверда християнська душа була, то тебе би мучили, били, заморилиби так, що тиб де небудь і здох мов та собака.

— Я чував про те від дідів старих у нашому селі, що в турецькій неволі побували, та мені не хотіло ся вірити, щоб так людей мучили...

— Добре в тебе, синку, серце; невинне, дитяче, та воно так справді, а ти колись дізнаєш ся, що немає лютійшого звіра на чоловіка, як сам чоловік... А від кобзарів ти нічого не чував про турецьку неволю?

— У нас кобзарів зовсім нема. У нас є наказ із замку, що як тільки покаже ся в се-

лі дід-кобзар, так зараз його повісити. Чому воно так дядьку? Хтож такі старці такі лихі люди.

— Ні, снунку, вони люди добрі, праведні, людям добра бажають та їх панни-нелюди дуже болять. Як чия дитина загинеться, или їх батьки будуть, та не чия дитина того замого, а тоді з ганьбою будуть вмерти. Та ніби всі усі закрипощені тільки були оцні думки, тоб усіх панів шапками закрили і на усій Україні не стало ні гарного ні поганого духу. Ось чому вони кобзарів, неповинних старців божих вішають.

— Дядьку, чи далеко там ще до води буде, мені страшно встати докучить ся...

— Нам усім треба ст. Ідеш на конний, як похивав, тоді вези, як історіюють... Прийшли, оцні люди, то отрим, се козацький бунт. Та ніби всі закрипощені, захищає перед ворогом, а то й погодує...

Сонце ставило жарко. Ні дощового вітерця, ні одної хмарки. Повітря ставало горяче, що гішим було дихати. Здавало ся, що сонце тільки вийшло із тіла сь. Коті поприлі і не в силі були відійти ся від команди, яка означала починати підати розу. Ігась дуже тепло. Він та вчисті ся, що не мав силі сидіти на коні.

Касян бояв ся, що хлопець впаде і тому

їхав блискаю ногою та придержував під руку. В сльоту стояла висока трава, так що конїй закрутили голови. Було тихо. Деколи вискочить з під кінських ніг сполохений заяць або дикий конь, иноді схоплює ся стадо куропаток або перелітків. Вони втікали якійсь час, новий злов не засіли в високій траві. Сонце хизало ся вже до заходу, а Касян ще не міг зміркувати, де вони саме. Їхали сліпо по долині. Касян надіяв ся, що вечером додуть до якої ріки, а тоді вони спасені. Задля великої спраги їм не хотіло ся їсти.

Аж відразу конї пачеб зі сну прокинулись. Вони підняли голови в гору, втягали широго низкого повітря, а далі зірвались самі під себе до бігу. Касян зміг пересадив Ігася на свого коня на перед себе.

— Чого вони дядьку так злякались?

— Вони не злякались, а зраділи. Десь далеко згідеція почувли воду і тому так поспішають. Держалсь хлопче мене цупко за шию.

Конї рвали що сили. Ігасів буланій не маючи заднього тягачу на собі випередив карого і гнав на широтень задерши хвіст в гору.

Барий ігнав захрипим голосом і гнав за ним.

— Як воно коні почують воду, а чоловік ні.

— Так їм вже Господь дав. Чоловікови дав мову, якої товарина не має, а за те у звірят таке чує, якого не має людина... Та он буланний зупинив ся, либонь знизшов якийсь потічок.

І справді, заки до буланого арпозилились, почули й самі водні випари в повітря, а згодом побачили широку ріку, вкриту по краям густим зеленим очеретом.

— Се Дніпро, дядьку?

— Ні, синку, се Самара, теж козацька ріка. Вона в Дніпро вливаєть ся. Та воно добре, що хоч одного знакомця стрінув і тепер вже знаю, куди завернути.

Тимчасом буланний стояв чотирма ногами у воді. Він підносив в гору голову і пережовував воду, яка йому з поміж зубів витікала. Оглянув ся за вороним, що заєдно їржав, начеб хотів йому сказати: „бачиш братіку, який я щасливий, я вже напивсь, а ти ще терпиш спрагу”... Тепер і вороний кинув ся прожогом у воду та став задно пити, що ніяк було відорвати ся. Касян зліз з коня у воду, набрав в пригоршні і подав хлопцеві. Тоді вже і сам напив ся. Вода була тепла і не вгамувала спраги.

— Ліпше тиць, як нич — говорив Ка-

сян. — ми тут десь жерельця пошукаємо, то й студенної води напємо ся, а поки те, щоб лиш не всмажитись на сонці

Касян вигнав коний з води. Опісля розвів вогонь, повісив на колпках казанок і став варити воду. До неї всипав пшонаної каші, а відтак помастив салом.

— Ну, козаче, сідай вечеряти, десь тут у мене є зайва ложка. Та тям небоже, що на Січи мусиш собі зорудувати яку таку ложку, а то їсти не будеш. Такий то козацький звичай, що кожен свою ложку має і заєдно при собі носить. Одно ми забули: треба було Татарина обібрати. Воно якийсь голодранець конокрад, не багато з такої добичі поживши ся, та все-ж воно кожух би тобі став в пригоді, бо в степу по ночам і зимно буває. Та якось ми порадимо.

Касян наносить що мога сухого бадилля і зложив біля огнища. Нарвав сухої трави і постелив. Потому повбпвав у землю кілки і припняв коні.

Іває поклав ся на лежанці. Його Касян вкрив кобеняком. Хлопцеві зразу крутилась голова, в ухах шуміло, він помалу тратив память, поки не заснув твердим сном.

А Касян лежав горілиць на траві та покурював люльку. Стало смеркати. Коні хрупали траву. В степу вигукувала степова ніч-

на птиця. Десь далеко кричав журавель, передражнилася ся порепелка з дерачем...

II.

Як Івась прогинув ся зі сну, Касян вже розвів вогонь, тинив ся, відмовив молитву і порав ся коло казана. Хлопець устив відразу на ноги і став розглядати ся довкруги.

— Добрийдень тобі дядьку! — говорив до Касяна.

— Здоров, котко, знав ся гаразд? Не приєднє ся тобі татарий Татарин?

— Мені нічого не спило ся.

— То й гарно. Точар, сижу, перш усього молитва. Помирай динчу з Богом, а добре тобі буде. Відтак вивчай ся у міді, паний конний, а тоді сїдай сїдаєш.

Івась послушав, а Касян став півголосом співати: Да воскресет Бог...

Касян зварив Гулішу приманценого салом.

— А коли, дядьку, на Сїч часпїсно?

— Коли Бог дасть. Як не трафить ся яка пригода, то під вечір повинніо ми бути дома.

— А якаж пригода може трафитиє?

— Ех, ти дїтраку! Хиба не знаєш що під боком Татари кочують та чабанують?

Треба добре везкати аби на них не наткнути ся. Ну, чогож ти наляжавсь? Се-ж козакови звичайна річ. Привикати й тобі до своєю та замість локати ся, треба берегти себе та на Бога уносити.

— Я не лякаюсь, та я би так радий Січ побачити.

— Як Бог поможе, то й побачиш, а коли ні, так хоч роби що хочеш, а не побачиш. У ві всім воля божа, себто провидіне господне...

— А чи відшукаю я мого брата на Січи?

— Коли він живий, то певно відшукаєш. Козак не голка, а й голку можна знайти, коли під сонце за нею дивити ся... Нам треба спити ся. Сьогодні хоч води мати мемо доволі, а як до Дніпра доберемось, тоді ми і дома будемо

Зараз по сніданю посідали коний. Сонця ще не було видно, по стелу провівав любенький вітерець. Тепер їхали на полудневий захід. Видно було, що Касян попав на свій шлях, бо не оглядав ся по сторонам. Частенько приходило ся переїздити через воду, виминати невеличкі озерця. Касян убив з рунвиці дику козу, з якої мали ситий обід.

По обіді Касян каже:

— Ти минулої ночі не чув нічого?

— Нічогісінько, я спав мов камінь.

— Ми гостя мали на своїм нічлігу...
вовк до коний підбрав ся...

— А ти дядьку встрілив?

— Не треба було, шкода олова. Я держав рушницю на поготівлі та обійшлося. Дивлюсь я, трава коліхаєть ся, коні форкають, а з поміж очерету вовк світить очима та до коний підкрадаєть ся. А коні начеб змовили ся, зійшлись у купу та лиш розглядають ся за вовком. Сердега думав, що з дурнем діло, підсуваєть ся що раз ближше, а я дивлюсь та лиш підміхаю ся: підожди голубе, буде тобі празник. Вовк підсуваєть ся, а кінь буцім то траву скубе, та поміж ноги назад дивить ся. Вовк скочив, а мій ворогій як не вдре копитами в самий лоб. Вовк йно захаркав, як не кинеть ся на втікача!...

— Яка шкода, що я сього не бачив!

— Пожди, ще не одно побачиш, шкода було тебе будити.

По правім боці наших подорожних щось забовваніло край степу. Від того відбивало ся ярке промінє сонця.

— Що се таке дядьку?

— Се Кодак. Дивись синку, яка фортеця. Мури високі, та сильні, а від бляхи на башнях соняшні промінї блищать ся.

— А Кодак, то що воно, город такий?

— Таж, кажу тобі фортеця, щось більше як замок. Його ляхи поставили, щоб українських втікачів на Запороже сниняти та відгородити Запороже від України.

— То ляхи навмисне таке побудували?

— А вже-ж навмисне. Кодак для козацтва то так начеб болячка у людини на каргу, нікуди головою всрухнути.

— Чомуж Запозожці його не розкинуть, сього Кодака? Я не дав би йому стояти!

— От який цікавий! Подожди і на се прийде пора, він недавно що й но поставлений. Щось воно і на него видумаєть ся.

Так вони з того Кодака людей переловлюють?

— А вже-ж, переловлюють, коли який недотепний туди набіжить. Розумний то його певно вимине, далеко обійде. У Кодаку стоїть ляцьке військо. Воно сторожить на всі боки і зараз що небудь покмітивши, погоню вислає. А вже кого зловлять, не бачити йому більше сонця божого. Закують в кайдани, до льоху запроторять. Краща смерть, ніж такого дожити.

— А опісля панови видадуть?

— Та не кожного. Більше таких, що у кайданах і зогне.

— Страшно воно так під землею сидіти. Колиб я так козаком був, я намовив би

товаришів, ми би пішли узяли Кодака, військо побили, а фортецю геть рознесли...

— Завзятий з тебе козак, буде, сказав Касян всміхнувшись, та ти мені розкажи, як би ти його брав з товаришами, приступом? А там гармати, дотешні пункарі, військо...

— Я би не брав приступом, а хитростю. Ми де небудь роздобули би такого вбрання як вони одягають ся, передяглись, підійшли до замку а частину товаришів де небудь скрили в очеретах. А колиб ми в середину дістались, відчинили ворота і своїх впустили. Тоді був би край усьому.

— Ех! ти характернику маленький! — крикнув Касян, пересадив хлопця на свого коня і став його з усеї сили цілувати.

— З тебе козак вийде на славу, далебі! Рости в страєї божім, будь добрим козаком, а кошовим будеш...

— Скажи мені дядечку, звідкіля кошовий на Запорожю береть ся. Я чував, що то дуже великий пан...

— Він не пан, а козак, як козачий. Та він має велику силу на Запорожі. Веї місяць його слухати, а то може він позирати на смерть неслухняних. Кошового вибирають що року на повній раді усього запорожського низового товариства. Коли надійде день

вибору, зараз по Різді, то козаки вже знають і задалегідь змовляють ся, хтоб був найкращим кошовим. На раду скликають так що довбиш бє в такі казани, від них голос далеко розходить ся. Кождий козак муєть йти на раду, а хто не хоче, такого осаула добре палицею підгонить. А коли всі зійдуть ся, тоді виходить на майдан старшина січова: кошовий з булавою, генеральний судія з січовою печаткою, писар генеральний з срібним каламарем, курінні отамани зі своєю старшиною і стають серед майдану. Старшина кланяєть ся усїм, а тоді складає свої клейноти: кошовий булаву, судія печатку, писар каламар і просять товариства, щоб нових обібрали. Та коли вони були добрі, то вибирають тих самих; колиж вони були лихі, то мало того що інших вибирають, ще їх самих під суд дадуть і деколи на смерть покарають... А як вже треба нових вибрати, тоді оден подас того, а другий иншого. За ким буде більше, того й виберуть. А той, кого виберуть, зразу відказуєть ся тої чести, аж до трох разів. Тоді вже козаки зачинають лаяти: ти сякий-такий сину, приймай булаву, а то побемо та киями проженемо! А коли він прийметь ся, тоді найстарші козаки мажуть йому грязюкою голову...

— Грязюкою голову? а се нащо?

Віддячив ся — 2.

— Такий звичай. Вони промовляють до нього так: Тобі тямити, що ти з козаків вийшов, не гордувати тою честю: коли ти товариству не добрий будеш, то тебе скинуть і знов станеш простим козаком. Тепер знаєш, нащо так робить ся?

— Знаю. Скажи мені ще, дядьку, звідкіля Запорожці набірають ся?

— З цілого світу. Кому остогидло життя в городі, кому надоїла панська неволя, хто чим небудь прогрішив ся, кому хочеть ся жити свободним життям, той приходить на Січ і його приймають.

— А Татарина теж приймають?

— Приймають і Татарина і Турка і пана і наймита. Там у нас всі рівні, а шляхоцтво і панство не значить за віхоть соломи. Аби лише хрещений. Мусить приймати християнську віру, бо без сього не можна. Такого новика прозвуть зараз, запишуть у список і зараз він і Запорожець. Скажуть йому як йому і де жити і що робити...

— І можна йому колинебудь покинути Січ?

— Без дозволу старшини не можна. Колиб не послухав, то вже йому не вертати, а то покарають...

— А за що карають?

— Найтяжша кара, коли вбе товариша.

Тоді вбивця закопують живого у яму. За крадіж карають смертю. Тому у нас можеш оставити кашпук з гріними серед майдану, а завтра його і знайдеш, ніхто не рушить.

— Не знати, як мене призвуть?

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Касян. —

Ти, жовтодзюбе, сердешний та коханий. Пожди, як козаком станеш, тоді і прозвуть.

— То може мене і не приймуть на Січ — сказав Івась посумнівши.

— Приймуть, там таких горобців більш сотні.

Ти підеш між школярів вчити ся. Підеш під руку бакаларів та шкільного отамана. Тебе вчитимуть грамоти. Коли будеш себе пильнувати, слухати, буде тобі добре; коли ж ні, то березової кашки підешлюють. Не пробуй того, бо у січових бакаларів здорова рука. А коли підростеш, навчиш ся воєнного діла. Тебе пришицуть у котрийсь курінь і ти станеш товаришем. Ось як сенку буде.

— А колиб я хотів вернути до дому?

— Про се протолкуємо згодом.

— Що воно, дядечку, так страшно шумить?

— Перехрестись, моя дитино — сказав поважно Касян знімаючи шапку -- се Дніпро-Словутиця говорить, наша свята ріка, Дніпро-батько. Се якраз пороги бють...

Шум води щораз більшав. Деколи вода вдаряла з великою силою об скалисті береги і від того ревіло.

Подорожні станули над берегом широкої ріки. Сонце хлило ся до заходу. Його ярке промінє разило очі так, що не можна було глянути, хиба під руку.

Івась стояв як зачарований. Він не раз чував від старих людей за Дніпро, та не міг собі уявити тої величч. Дніпро плив широкою половою. В його філях відбивали ся золотими пасмугами відблески заходячого сонця. З води виплюскали на верх білі риби. По той бік ріки видно було густі чорні полоси ліса. А далі на південь шуміла безстанно вода розбиваючись об пороги.

— Не почувати нам ще сьогодні на Січи — говорив Касян а при тім думав, думав, як би то виправдати себе перед кошовим...

Поїхали далі лівим берегом Дніпра, шукаючи пригожого задля нічлігу місця. Їхали навпростець віддаляючись від Дніпра, який в тім місци робив великі закрути. Аж натрафіли на добре місце. Росла тут купа верболози, а між нею в середині була невелика прогалина.

— Ось тут і заночуємо.

Зачала ся робота та сама, що й учера.

Тепер вже то й Івась помагав Касянови. Розсідлав коний і повишнав їх пасти ся, приїє з ріки в казанку води і збирав сухе паливо. І се робив він вправно начеб у степу виріє.

Зайшло сонце, а далі і смерело ся. На небі показали ся золоті зорі.

— Чи ти, Івасю, знаєш ся тріхи на зорях?

— Так як би пічого.

— Тобі се треба знати. Тям, що у степу нема ніякого проводиря, як у день сонце, а в ночі зорі. Ти вже знаєш, що південь там, де у день сонце найвище стоїть. Тепер треба тобі пізнати, де південь а де північ у ночі. Ото-ж дивись! Отсих семоро звїзд на небі, се називає ся Віз. Подумай собі, такий шнурочок від он-тої крайної зорі в горі до крайної в долині. Ось ти почени на сій крайній зорі в долині ще один шнурочок, протягни його рівно в гору та в бік від себе, та знайдеш на тій дорозі зорю саму одну. Бачиш? Ся звїзда кожної ночі показувати буде північ. Розумів? А як ти обернеш ся до неї спиною, то проти тебе буде якраз південь.

Касян порав ся коло вечері. Огонь розгорів ся і палахкотів. Дим підносив ся в гору, потому завертав в оден бік і стелив ся широкою пасмугою. Коні станули під димом.

— Нам треба ще палива. Треба цілу ніч огонь піддержувати. Зараз мати можна цілі рої комарів то нас і коний заїдять на смерть.

— Хіба-ж цілу ніч не будемо спати?

— Чом би ні! По вечері накладемо на вогонь сирої трави і буде диму досить.

— А як полум'я не буде, то ще який звір приплентаєть ся...

— Не журись, коні дадуть нам знати. Козацький кінь розумна твар. Я одного разу ночував в степу. Був знеможений і заснув твердо. В ночі чую, щось мене у бік штовхає. Зриваюсь, а наді мною стоїть отсей самий вороний і лобом у бік товче. Я очунився відразу. Ніч була місячна. Дивлюсь, а степом Татарин мчить ся. Бачиш ти, який розум у коня?

— А ти, дядьку Касяне, бачив коли вовкулаку?

— А навіщо тобі се знати? боїш ся вовкулаки?

— Трохи і боюсь: старі люди кажуть, що вовкулака як раз в таку ніч по світу вештає ся та людям пакостить.

— У нашому селі був вовкулака. Було, як пропаде, то цілими тижнями його нема. Хата нушкою стоїть, а його нема. У нього не було ні жінки, ні роду. Ще як парубком був, то люди знали про се який він, і тому жадна

дівка не хотіла за нього вийти за між. Було, як верне із своєї мандрівки, то такий знеможений, що ледви ногами волоче. Одежа на ньому подерта, а він сам подряпаний на лиці і на руках. Люди його бояли ся, виминали, самотно жив.

— А до церкви він ходив?

— Ні. хіба раз у рік у страстний четвер, як про муки Христові євангелія читали. Але в середину він не важив ся, лише під углом напроти престола стояв. Люди би його були не пустили...

— Та й у нашій Гаврилівці теж був вовкулака. Страх, як його люди лякались. Зайде було у чюю небудь хату та бере, що йому завгодно, а ніхто не важить ся з ним сперечати ся. Мій батько вдівцем живе. У нас була стара бабуся Настя Притчиха. Вона у хаті хазяйнувала. Тямлю раз пекла вона хліб та поклала на столі холодити. Аж тут приходить у хату вовкулака та нікого не питаючись бере оден хліб за другим, здирає верхню шкіру тай жире. А бабуся дивить ся і півсловечка не каже. Тоді вже мені стало досадно й кажу: чом ти хліб святій неуєш навіть не перехрестивши? А він як вишнялить на мене свої червоні очи (у него були червоні очи начеб кровію обкипіли), то по мені аж морозом перейшло...

Бабуся мене за плечі й у комору сховала, та ще й двері на замок замкнула. Коли він вже пішов к чортовні, бабуся випустила мене з комори та каже: „Не чіпай його Івасю, бо лихо тобі буде; або тебе у вовка перекине, або такн живого ізорже. Тепер я його ледве ублагала, щоб тобі вибачив.”

— І щож з тим вовкулакою стало ся?

— Як пішов раз у степ, так і пропав. Опісля знайшли люди в степу лише його кістки; казали, що його вовки розірвали.

— Чимось він межн ними прогрішив ся.

— Відай, що так. Вовки мають також свої звичаї, як і люди.

— І муравлі свій звичай мають, усяка божа твар.

— А з рушниці то вовкулаку встрілить?

— Куди пак! Може би його узяла свячена куля, та я сього не робив, то й не знаю, як тобі сказати.

Касян лежав на землі боком покурюючи люльку. Тепер він відразу схопив ся із землі і став надслухувати. Івась не чув нічого. Касян приляг ухом до землі; Івась трохи затрівожив ся.

— Не лякайсь, синку, усього оден кіннь дудонить, якоеь порадимо. Касян оглянув свою рушницю і підсипав пороху. За той час тупіт став що раз виразнійший. Касян

вийшов поза те місце, де сягало світло огню і став шильно дивити ся в даль. В темряві показала ся якась темна постать. Касян підвів рушницю і кликнув:

— Пугу, пугу!

Постать здержала коня. Почув ся голос:

— Єй брат! Раді Бога не стреляй, я крещоний.

— Як ти хрещений, то наблизись, чому не озовеш ся козацьким звичаєм?

— Бог весть, какою у тебя звичай будет!

— Що ти за чоловік будеш? Сюди виходь!

Тепер підіхала ся стать ходою аж до огнища.

— Беда, брат, я із петле татарской асвабаділа, чудом божим, єй Богу! Ти пожалей мєня да спасі.

— Ти хто такий? — питав Касян оглядаючи незнакомця. На нїм була порвана на шматки одежа. Він був босий і без шапки.

— Я донской козак. Мєня Татари сабаки паймалі і уж чуть-чуть у Крым не патащїлі. Чудом спасса. Господі тебе слава. — Нет у тебя брат чево паєсть? Я ужасно галодний.

— Злази, будь ласка з коня, пусти його пасти та гостем, будь. У нас ще троха з

вечері кулішу осталося, їж на здоров'я.

— Спасібо брат! Ех какое счастье. Думал я, что прийдётся пропасть в степі. Ну здорово брат!

Незнакомец подав руку Касянови, присів до казанка і став уплітати теплий щє куліш.

— Какой у тебя превосходный кулеш, ей Богу! страсть!

— Не такой він превосходный, як ти небоже голодний.

— Канєшна! Знаєш братєц, у меня целые сутки нечаво в рту не било. Паслал меня атаман нашої станіци па делу. Нус, сел я на лошадь, еду. Еду степю, да черти не знают от куда Татар наднеслі, как із земле впраслі. Віжу беда! падганяю лошадь плетньом, лошадь вскоч, что сіли.. Да не моґ утьоч. Абскачілі меня, закінулі петлю едва не акалел. Патом связалі сєровцем, пасаділі на лошадь, і вєзлі пака не сталі начевать. Помалітєса я Богу небєсному, винул адную руку із сировца, асвабаділ другую, лотом розрезал пута на ногах. Нус, Богу слава, я уж свабодний. Кагда Татари паснулі, я падполз мєжду лашаді, захватіл одну і давай бежать. Тепєр я уж кажетєса внє апаєтності, кагда тебя добраво казака напол.

— І я гадаю, що тут безпечнійше. Тут

вже козацька запорожська земля і Татарин не відважить ся сюди забігати. Тут вже скрізь розсіяні наші козацькі селища.

— Так лучче їденебудь в казацкую деревню паехать, чем в степі спать.

— Мені не можна. Бачиш, добрий чоловіче, у мене така вже вдача, що між людьми то я погуляти люблю. Зайду я в яке небудь, хочби маленьке сельце, так іду просто в шинок і давай гуляти. А вже як гуляю, то хоч убий, не перестану, не попущу, хоч і цілий тиждень, поки у мене який пятак остане. Ну, а знати тобі, що мене кошовий за ділом післав. Я до ваших Донців їздив. В дорозі я із шляху збив ся, спізнив ся, треба поспішати. А колиб я зайшов в шинок, так помпнай як звали. На мене кошовий жде, острій чоловік, мене би в такім випадку за непослух убити звелів. От чому я в степу ночую.

— Так ти у нас пабивал брат? Ну, как тебе у нас панравіло?

— А щож! норов у вас инший, та народ добрий. Угостили мене як слід, та ще й на дорогу дали. Та ти, небоже, богато не роздобарюй, а спати лягай. Я завтра на зорях мушу їхати. А тобі як подобаєть ся: або їдь разом зі мною у Січ або як собі хочеш.

— Сам я в степ не паеду, апасно кажеть

ся. Пусть уже паеду з тобою в Сеч, там наш брат Донец также будет... Как віжу, с табой товарищ есть — говорив Донець вказуючи на Івася.

А є то хлопчина, я його також по дорозі із татарської петлі визволив.

— Вот как! Здрастуй мальчик — говорив Донець до Івася, що підвів саме голову і сів.

Донець поклав ся горілиць, бурмотів ще щось під носом, поки не захропів з усеї сили.

— От як здорово сердега хропе...

— Дядечку! по якому він балака? Я ще не спав, а чув все, а мало його зрозумів...

— Він говорить по московськи, а воно не так, як по нашому, по українськи. Я розберу все, бо у нас на Січч є Москалі також, та зразу я не розумів нічого. Та ти, хлопче, не балакай богато, а спи, бо вже не довго нам тут побувати.

Але Івась не міг заснути. Він лежав спокійно та дививсь на Касяна, що лежав біля огнища, покурюючи люльку. Касян устав і пішов до коний, що разом стоячи обганяли від себе комарів. Довкруги було тихо, навіть нічна птиця поснула.

На сході сонця стало вже шаріти; Касян та Івась не спали...

III.

— Вставай козаче, орда йде, гукнув Касян над вухом хропучого Донця.

Донець став відразу на ноги і став протирати заспані очі.

— Кака я орда? Где?

— Ну, ну, успокій ся, нема орди, я лиш так пожартував, а то ти небоже захріп так сердечно, що хоч з гармати стріляй. Вмий ся мерщій, бо зараз їдемо.

Вот папугутіл брат, как так можна пугать?

— От бачиш, що можна. Усякгй жарт добрий, аби лише не болючий. На тобі кусок паланиці, таки вашої донської, бо нема часу їсти варити.

Зараз посїдлали коний і пустили ся в дорогу. Касян відмовляв півголосом молитву. Донець куняв на коні, а Івась розглядав цікаво по околиці. На небі зібрали ся сірі хмари, було тихо і вітрець не віяв.

Вже йшло до полудня, як Касян завернув коня на право і почвалував навпростець до Дніпра. На березі Дніпра Касян оставив коня і полїз в набережні верболози. За хвилю вода заплоскала і Касян підплив до берега на байдаку, котрий був закритий верболозою і очеретом. Касян кликав товари-

пів, що стояли на березі:

— Злізайте з коней, та розсідлайте їх. Сідла і всі причандали давайте у човен і самі сідайте. Коней заведіть у воду.

Донець з Івасем розсідлали коней і підвели їх у воду. Коли вже все було зроблене, Касян запер ся веслом об беріг і відбив човен на воду. Він зразу колихав ся, а далі поплив рівно щораз віддаляючись від лівого берега. Коні пустили ся вилав. Їх держали легко за повіді. Касян стояв на човні з веслом в руці едаряючи ним то з одного, то з другого боку. Човен плив напівперек ріки на укись. На другім березі заплили в невелику річку, яка дуже крутила ся. Її береги порослі були комшием, верболозою, а декуди і високим деревом. Дорога була крута і позавертана, плеса води розходились в різні боки, то треба було добре знати місцевість, щоб не заблукати.

А плили до великого острова.

— Ось і Січ! — сказав Касян і прибив до берега. Відтак вискочив з човна і припняв його до кілка, яких тут було кілька повбиваних. Коні стали стрясати з себе воду.

Станули напроти січових воріт. По обох боках сторчали на валах гармати. Коло воріт сторожив козак з мушкетом.

Козак сторожний відчинив ворота і впу-

стив тудя подорожних. Касян оставив конї Донцеви і Івасеви, а сам пішов прямо до хати кошового.

Кошовий побачивши Касяна, насупив брови і спитав:

— Куди ти так довго шляв ся? Ти повинен тут бути найменше два дні скорше.

— Воно правда, батьку, та така мені пригода трафилась, що на цілу ніч степ туманом занесло. Напотемки я з шляху збив ся.

— Воно правда, що два дні тому страшна пїтьма була. Ми се знаємо. Краще тобі було подождати, аж прояснить ся.

— А хтож се вгадати міг? Я полагодив діло як слід, пустив ся в дорогу, а тут туманом чортяка світ заквив. Я збив ся з шляху, та десь недалеко Лубнів заїхав. За Лубні я знаю звідсіля, що я тоді хлопчину татарини конокрадови відбив, а хлопчина сей з Гаврилівки походить. звідсіля я те й знаю.

— Ну, добре. Я тобі повірив, тепер, розкажуй, як ти діло з Донцями поладив.

— Добре поладив. Їхній отаман звелів тобі батьку кланятись, та сказати, що вони до походу на спілку з нами готові. Вони два полки в поход впряжать, значить ся тисячу людий. Під ту пору не можуть більше, бо три тисячки свого війська пішло на царську

службу, а тепер жнива наближають ся, хліб збирати пора.

Отаман сказав, що в тиждень по святі Петра і Павла стояти муть, як ти батьку розпорядив біля кінських вод...

— Коли лише не брешуть, то воно добре булоб.

— Сього я не знаю, та ось зі мною Донець на Січ приїхав. Втік татаринowi з петлі, та почію до мене приплентав ся.

— А він знає о нашім поході?

— Я сего не скажу, бо й він нічого про те не говорив. Слід би його розпитати.

— Гарад! Максиме! — каже кошовий до козака, що стояв біля порога, як паспльний козак — приведи сюди Донця, тай сам вертай.

Максим метнув ся на двір і прикликав Донця.

— Куди ти, козаче, вибрав ся?

Меня паслал наш атаман в Сеч запорожськую па делу.

— Я кошовий Січи, говори з яким ділом тебе прислали?

— Я уж сам довольно панял, что ти кошовий — вот мне приказано тебе, батько, далажить, что два наши палка в сіле па пятісот людей, в неделе па святцах Петру і Павле стаять будут возле Конских вод... больше

людей паслать не возможно било так, как три тисяча наших призвал цар к себе на службу, а под ету пору хлеб сабіраць нала.

— Я се вже знаю, — каже кошовий.

— Чому ж ти мені сего не сказав? — питає Касян — я ж тобі говорив, що від Донців ваших їду.

— Із'вені брат, я не мог. Меня паслалі к кошевому, а я не знал какой ти человек, можна лі тебе паверить, не знал, врош лі ті, іле правду гаваріш?

— Тьфу, на твою голову, от що сучий Москаль вигдава.

— Пачему ти брат мене ругави? Не велено било, то і не гаваріл. У нас нельзя язиком молоть перед первим з краю, как баба.

— Воно гарний звичай, нічого казать, — говорив кошовий. — Ти Касяне не сердись, бо у всякого народа свій звичай в. Тепер ви собі подайте руки, як на добрих лицарів пристало. Візьми його Касяне у свій курінь, та угостіть як слід, бо то посол.

— Спасібо, батько! Да у меня здесь землякі суть..

— Роби як знаєш, а ти Касяне покажи сего хлопчину — говорив кошовий уже геть подобрівши.

— Я його приведу, — сказав Максим

і метнув ся прожогом на двір.

Кошовий поглянув крізь вікно і ось що побачив: Максим прилетів до Івася, хопив його в обійми і став цілувати що сили. Відтак не даючи йому прийти до слова хопив на руки мов малу дитину і приніс у хату.

— Се мій брат, — каже Максим кошовому, а сам аж горить з радощів.

— Хибаж, ти Максим будеш, Черноусенко? — питає Івась, та й кинув ся йому на шию.

— Нічого я тепер не дізнаюсь, — говорив кошовий. — йдіть собі з Богом, та потіште ся з собою... ми вже опісля...

— В мене сьогодні служба посильного, — каже Максим, — мені не можна відходити до вечера.

— Я тебе сьогодні звільняю. хай хто инший прийде. Ти вже пильнуй свого братчика, а то ходити ме самонас мов теля. Ти Касяне добре діло заорудував, йди собі та відпочинь.

Вийшли всі разом. Донець пішов шукати своїх земляків. Максим вів за руку Івася, розпитуючи за батька та Гаврилівку. Касян каже:

— От синку, швидче найшов брата, чим надіяв ся. Тепер тіште ся. А тобі Максиме кажу, що гарний хлопець твій братчик

і розумний з біса, з него кошовий виросте. Колиб ти чув, як він Кодака здобувати хоче! Хитро!

— Та я з радощів забув свою повинність, — каже Максим звертаючись до Касяна — спасибі тобі товаришу, що мені брата із сирівця татарського освободив... — Він подав Касянови руку і сердечно стиснув, а опісля обняв його і поцілував.

— Завіщо тут дякувати? Так само зробив би кожен. у кого серце козацьке, християнське беть ся у груди. Та я радий з того, що гарного хлопця вратував. Ходи сюди хлопче. Я вже тобі не дядько, бо ти ріднього брата знайшов, а він має до тебе право. Здоровий будь, ми нераз будемо бачити ся, та колиб наші дороги і розійшлись, так не забувай на мене.

Касян обняв його кріпко і поцілував.

— Ти таки будеш мені дядьком, я ніколи не забуду, що ти для мене зробив.

Він поцілував Касяна в руку.

Розійшлись. Касян йдучи обтер рукавом сльозу з ока і говорив сам до себе:

— Ось причта. Гадав, що собі сина придбав, як і другі товариші мають, що його на доброго козака виведу, що на старости літ потіху мати му, коли дожию, і не везло... Знайшов ся брат, а по його боці право...

Шкода! Розумний хлпець... Го! го! Головатий.. ну, не повелось... що-ж робить? Така доля моя. Ніколи у мене не було роду, тай не буде. — Годі! — Касян пішов до куреня.

Тимчасом Максим водив ся з Івасем, мов кітка з малим котятком. Водив його по майдані січовім, по куренях, показував січові валн, частоколи, показував січору церкву, канцелярію, попівство, завів під школу, в якій гуділо мов у улію. Завів у майстерню, де січові ремінники порались.

В саме полудне виспались з січової школи дівтора різного віку і росту. З сміхом, криком, розбігались по майдані. За ними вийшли бакалярі вчителі, а далі показав ся і сам отаман шкільний. Він був одягнений в довгий халат і ніс під пахою грубу книгу. Йшов з великою повагою і поволі... Максим ізняв перед ним шапку і поздоровкав ся.

— Що се за младенець? — питає Максима показуючи на Івася. — В школі я його ще не бачив.

— Се мій брат. Припадком на Січ попав. Його Татарин піймав, та добрий козак Касян Бистрий в степу відбив. Ніяк було відвезти до дому, то привіз його в Січ.

— Дуже гарно. Аще ти младенче обучен юж грамоті?

— Я ще нічого не знаю. У нас школа нема, я коні пас...

— Благе ест і полезно младенцу, а даже отрочати премудрости науки устивої приобрісти собі. Провидіне господне ізведивше тебе із татарского сировця указиваєт тобі путь праведний... Но к тому нужно ест ціломудріє... Приведи козаче младенца сего по імені его послі обіда в школу, акн подобаєт.

Отаман нішов далі погладивши Івася по голові, і Івась питає:

— Він якось так балакав, що не розберу нічого.

— Вчений чоловік, то й по вченому балакає. Вчись й ти, то сам так забалакаєш... Тепер ходімо на обід у курінь, а опісля тобі треба йти в буреу між пиколярів...

— Хибаж я не буду враз з тобою жити?

— Як би тобі се сказати? І враз і не враз. Разом будемо на Січ, хіба зю мене куди небудь пішлють, а в куреню зі мною тобі не можна жити, бо ти ще дитина. Але я з тобою все буду бачити ся...

По обіді в куреню, де Івася вважали гостем, повів Максим свого братчика онять по Січ провозати. Вони вийшли всрітьми у другу часть Січ, де було цілком инакше як у Січ властивій. Тут жило саме військо за-

порожєське в курінях, тут стояла церква січова і жила вся старішнина. За валами тої частини розложилось так сказатиб січове місто. Тут кишло иншим житєм. Довкруги майдану стояли малі домки, а далі шатра з усякою всячиною. Тут заєдно ярмарок, торг. Народу всїлякого тут мов в муравельнику. Крамарі порозставляли свої крами. Між ними походжають покупці. Такій тут гамір, що Івасеви аж голова закружляла. А які тут ріжнородні люди, які одяги!

Ось зараз з краю стоїть бородатий Москаль у довгому халаті припрошує покупців та прихвалює свій крам. Побіч него сидить мовчаливий Турок над своїм крамом. У него пістолі, шаблі, рушницї, ятагани. Турок сидить собі на землі, перед своєю будою, покурює люльку і ні пари з уст: хочеш, мовляв, купити, то купи, а ні, то йди собі з Богом. А далі косоокій Татарин продає богату одєжу, пояси цвітїсті шовкові. В другому кінці Вірменин носатий продає золоті перстені, гайлички, то що. На другому кінці торгуєть ся Татарин з козаком за коня Татарин прихвалює, прицмокує, та пробує з конем ріжні штуки.

Весь мішає ся, минає, плутає ся...

У другій сторонї сего базару якісь кумедно одягнені люди всїляку чудасію пока-

зують. Перекидають собою мов мячем через голови, на головах ходять, якийсь чародій виймає другому з волося дукачі, горючі кулі на носі носить, огонь з губи пускає. Довкруги них стають козак. сміють ся, та скидають їм до шапок гроші. А далі грає музика. Максим з Івасем пішли туди. Троїста музика грає з огнем, а козак скинувши жупан в самій сорочці йде вихром на вприсядки. Та ще й приспівує.

— Максиме, — каже Івась, — таж се дядько Касян!

Справді се був Касян. Танцює аж піт з него ллеть ся, то на вприсядки йде, то в гору підскочить, то паде ниць на руки і знову знімаєть ся. Музикам аж руки мліють. Скрипач затагнув шапку аж на очи, голову прихилив аж над скрипкою і ріже, що сили. Біля него сидить бандурист, а третій в рещто бе, та їде і підспівує.

Касян притав сопучи тяжко:

— Хпбаж я сам танцювати буду? Матері вашій трястя! Козацтво геть зледащіло, знівечилось, — кричить — з ніким потанцювати...

— Не лай Касяне, ось я потанцюю, — каже якийсь козак вступивши з гурту.

— Ставай, та покажи, що козацтво не знівечилось — Касян кинув музикам жменю

дрібних грошей — грайте, чортові сини, а добре бо, далєбі, побю, або грай. або гроші віддай!

Музика вишкварила козака.

Козаки стояли напроти себе держачись пошід боки. Зразу лише притуцювали, заходили оден до одного, начеб хотїли бороти ся. А далї як не плеснуть в руки, як не підуть вихром оден поперед другого, аж курява з під ніг пішла...

Народ обступив кругом, дивить ся, притуцює собі, а далї як підуть на вприсядки. Загуляла ся ціла громада.

Касян знеміг і важко дихав.

— Гей. жиде, давай усьо. що маєш, горівку, мід, пиво. я ставлю, я Касян Бистрий, давай небоже, а то бороду обскубу до чиста. Касян виняв зі своєї глибокої кишенї жменю червінців і кинув шинкареви в вічн. Жид хопив червінці в мить і сховав в кишеню. та став наливати фляшки та збанки і ставити на столї. Касян взяв збанок меду і гукнув:

— За ваше здоровле панове товариство, пийте хто любить, а хто ні, сего побю, далєбі, побю.

Він вишпорожнив збанок до дна і кинув ним об землю. Тодї заглянув Максима з Івасем:

— От мої дїтваки, кохані, сюди хлопця-

та, напийтесь мого меду, так, за мої гроші, добрі гроші, цілий світ хай знає, що Касян сьогодні розгуляв ся.

— Ну, Максиме, братіку, виши за здоровле — і подав йому збанок з медом.

— Лиши трохи малому, хай привика.

— Йому не можна, — каже Максим, — він вже школяр.

— Школяр? Ов! Мосці-пане, а то як? Недавно Татарин віз на вперед себе мов барана, я його освободив, Татарина задупив на аркані мов воробця, і вже школяр. Ну чудасія! Аз, буки, віди, глагол... далєбі забув, хоч і мене вчили, та добре пнколи випарил... Ну, неможна, так ні, на-ж тобі, синку, червінця, йди собі на базар, та купи собі горішків, бубликів, медівників, чого душа забажа. Повеселись і ти...

Івась не знав що робити: узяти, чи ні.

На него кивнув Максим, і він узяв, цілючи Касяна в руку. Максим випив меду, та коли Касян відвернув ся, він узяв Івася за руку і пішли далі.

— Не добре би було не взяти. Касян обидив би ся, а він щирий чоловік.

— А довго він так гуляти буде?

— Поки усього не пропустить, така його вдача. Питиме зо три дни, відтак виспить ся, а опісля успокоїть ся опять. А вже коли

Його де небудь пішле кошовий — а до того він дуже проворний — або у поході, то не дивить ся у той бік де шють, мов святий яєний.

— А тут бачу тільки чужого народу. То сюди можна і Туркам і Татарам і Жидам заходити?

— А чомуж би ні? Се-ж усьо купці, а купців нам треба, бо і краму того всілякого ні звідки узяти... Розумієть ся, що у Січ їх не пустять, але тут базар. то можна.

— І ніхто їх не чіпає, не грабить?

— Борони Боже. За се страшно карають. Бачиш, тих козаків, що з палицями походжають по базарі? Вони за порядком наглядують, а над ними старший є. Не дай Боже, колиб хто кого скривдив...

— А що на Січн козаки роблять?

— Що треба, тай що кому старшина прикаже. Хто знає яке ремесло, то йде в майстерню, письменні пишуть в канцелярії під рукою генерального писаря. Другі учать дітний. Одні їдуть на розвідн, то знову сторожу держать, поготівля, а є й такі, що печуть хліб, та і їсти варять. А коли хто свою роботу зробить, має волю робити що хоче.

Іще побачили, як старий сліпий дід кобзар, з лесою відкритою головою сидів, та при бандурі козацьку думу співав. Його окружили довкруги і слухали. Дехто і слезу

обтер. Тут поведілись спокійно та поважно.

Обійшовши так увесь базар вернули опять воротами на Січ. Максим повів зараз Івася в січову школу.

Отаман шкільний записав його у список і призначив до тих, що йно зачали вчитися азбук...

Бакалар обіцяв Максимови, що сам його заведе в бурсу, і Максим пішов до свого діла...

IV.

Ми всі тямимо, як нам здавалося, коли перший раз прийшли ми у школу. Та про школу вже-ж ми чували від старших.

А Івась Черноусенко про школу ніколи й не чував. Він виріс у закріпощеному селі, під лютим паном, якого скрізь по Україні називали катом. Він з усмішкою на устах, наче Бог знає добре діло робив, велів своїм посіпакам людей української віри бити до крові княми, відрубувати голови, вішати, саджати на палю, або й живими четвертувати. Бо він вважав кожного Українця не за людину, а за товар, який на те йно є, щоб для нього і на нього робив.

Розуміється, що в селі такого пана школи для хлопів не було. Хочби навіть лю-

ди самі на школу спромоглись, як се бувало на Україні, то пан Ярема Вишневецький бубби на те не позволив. У Гаврилівні, як і у всіх селах, що приналежали пану Яремі, про школу і чуть не було. Люди жили в темноті. Вони родились, відтак пасли товар, помагали батькам в роботі, поки не дожили того віку, що їх вже гнали батогами на панщину. Інколи у якого завзятійшого бунтувалася душа проти такому безправству, та такого, коли не встиг втікти у світ за очі, люто карали.

Тож і Івась був мов дикий, та тільки людяного на нім було, що вмів говорити, молити ся та пісні співати ..

Прийшов у школу він був наче у лісі серед такої невидальщини.

Побачив себе серед юрби ровесників, а то й старших хлопців. Вони сиділи рядком на ослонах при довгих столах над книжками і мимрили у пів голоса завдане. На переді за столом сидів учитель з прутком, прикликав по одному до стола, а то й по кількох, вишитував, хвалив, або й карав за не увагу, недбалість і так йшло заєдно кругом мов у коловороті. Івась не знав, на яку ступити і де дінутися. Його посадили на ослін і звеліли дивитися в книжку. Він побачив різні дивовижні значки, що мов заморені

хрущики стояли рядком, одні над другими або під другими. Стояли мертві, нерухливі, і Івась не міг поняти на що вони і яке їх значінє. Пересидів він так до кінця науки, дививсь аж очі зболіли, знеміг ся сидженєм і вже йому втікати звідсіля хотіло ся, та лише бояв ся карн. А коли бояв ся втікати, то його брав такий ляк, начеб його який чародій у камінь перекинув на тім ослонї. Того дня його ніхто не чіпав і він так пересидів до кінця науки. Уставши враз з другими він почув біль у спинї, та ноги йому потерпли, бо за цілий час бояв ся ними ворухнути.

Тепер дїтвора наче бжолн з улія висипались на майдан з криком і сміхом, та пігнали до своїх домівок. Івась стояв під школою дивлячись чи не прийде свідкіля Максим, щоб його поратував. Та Максим не приходив. Зате прийшов бакалар узяв за руку і повів у бурсу.

— Чого-ж ти хлопче так посумнів, мов сова на слоту, не бійсь, усьо гаразд буде, привикнеш. Подякуй Богови, що так з тобою стало ся, що ти не попавсь в Крим. Завтра зачнуть тебе азбуки вчити.

Івась дуже дивувався, звідкіля він знає про те, що його у Крим везли.

Учитель йому злюбив ся, і Івась став думати над тим, якби йому віддячитись. В сю

хвилю нагадав того червінця, якого дістав недавно від дядька Касяна. Червінця держав від за пазухою. Ще не думав об тім, щоб за него купити, а тепер той перший червоний, якому й ціни не знав, став йому в пригоді. Він вийняв його зза пазухи, та по червонівшн мов рак, передав його вчителеві.

— Ти звідкіля його узяв?

— Дядько Касян, сей Запорожець, що мене з петлі освободив, дарував мені його... казав, щоб за се купив собі горіхів, бубликів, та я сего не хочу, а вам віддаю...

— Ні синку, я сего не візьму, бо не мені його дав дядько Касян, а тобі, заховай його, може інколи придати ся. Мені не треба. Заховай добре. Найкраще зашиї денебудь.

Бакалар погладив хлопця по голові і повів у бурсу, що недалеко стояла від школи. Була се велика доволі будівля городжена хворостом, вимащена глиною, вкрита кришею з конячих не вмятих шкур. Подібна була зверху до усіх тих будівель, де жили Запорожці, які звали ся курінями. В середині було глітно і гамірно. Молодь сходила ся йно що зі школи. Усіх ще не було, бо дехто вихопивсь за ворота і побіг на базар подивитись на ті чудасії, які йно що Івась бачив. Вчитель повів Івася до бурсового отамана,

— Ось тобі новик-товариш, піклуй ся ним як братом, бо він був у великій небезпеці. По сих словах вчитель оставив Івася і вийшов. Івась став перед отаманом, хлопцем може кілька років старшим від Івася, ченурним і смілим з блискучими карими очима.

Отаман простяг Івасеві руку:

— Здоров будь товаришу! Ти звідкіля?

— Я з Гаврилівки з лівобережа. Івась оповів свою пригоду.

— Ну гарно. Тебе треба зараз навчити, як у нас тут водить ся, бо ти ще новик. Ось тут на сій лежанці ти будеш спати у нашому хлопячому куріню. Ми дестоту так живемо, як і старші сичовики, лиш тільки що служби не робимо військової, у похід не ходимо, а за те вчимось у школі. Унас своя старшина вибирає ся усім гуртом школярів, а сего року я отаман. Мене звуть Андрієм Грушкою, і мене тут у всьому треба слухати. У школі, то я такий школяр як і всі, а тут поки я отаман то й голова.

— Ми також так робили у Гаврилівці, коли товар пасти гонили. У нас також була своя старшина.

— Коли так, то се для тебе не буде новиною. Та поки нас покличуть вечеряти, ходи на майдан ігратись.

Андрій повів Івася на майдан між цілу юрбу хлопців. Івась не задовго до них осмілився. Йому здавалося, що се у Гаврилівці на леваді поміж ровесниками. Тут школярі вигадували всякі іграшки. Бігали, переганяли ся, скакали у виш і в даль, іграли в журавля, в зайчика, Панаса. Був такий вереск і гамір, що аж в ухах лящало. Івась знав добре бігати, ходити колесом. Він і собі став заводити ігрища, яких тут не знали. Аж відразу закалатали довбенькою об дошку. Відразу устали крики і молодий народ рушив до куріня на вечеру. Всі йшли задихані, бо хто не встиг би на час, то опісля не дадуть вечеряти. У куріню поставили для них вечерю на столах і невеличких деревляних коритках. Кождий добував ложку і сів на своє місце за стіл. Отаман сів на першому місці, відтак застукав до стола, виголосив „Отченаш”. Всі за ним повторяли у голос, а відтак узялись за їду.

— У тебе є своя ложка? Питає отаман Івася, що сидів не далеко него.

— То-ж бо й є, що ложки не маю, ніколи було роздобути. Сьогодні в полудне я їв в куріню ложкою брата мого Максима, що у полтавському, а тепер не маю. — Ну, так що-ж? то і вечерять не буду, овва! чи то раз водилось мені цілу днину не їсти?

— Не журись, ложку тобі я сьогодні вгоджу, а завтра, або ще й нині піди на базар, та купи — а є в тебе які гроші?

— Нема, — відповів Івась не надумуючи ся. Та зараз нагадав свого червінця, та спаленів із сорому, що не сказав правди.

— Як нема, то я тобі позичу. У мене пятак є. Я вчора прочитав одному неграмотному козакови листа від рідні, тай пятака заробив. Колісь мені відтаси.

Сего вже Івась не хотів тай каже:

— У мене лиш малих грошей нема, а є в мене цілий червоний, мені його дядько Касян подарував.

— Ти червоного не руйнай, заховай його на яку другу потребу. Я тобі таки пятака позичу. — Вони розмовляли так біля лежанки Андрія, куди він пішов за ложкою шукати.

— Ти не думай — говорив далі Андрій — що у нас на Січч так о гроші тяжко. Куди! Тут можна ніколи і червінця відразу здобути, хто лише меткий та проворний... Андрій не докінчив, бо зараз посідали за стіл і взялись їсти.

По вечері знов помолілись гуртом, отаман подякував від цілої громади кухареві за вечерю і виспалась на майдан.

— Я тобі не договорив, як тут можна грошей добути. Треба тобі се сказати, бо

може ще й нині така нагода трафитись. Ось послухай. Нераз розохотить ся який Запорожець, прийде між нас на майдан тай каже:

— Ну те хлопята, горобчки, ось червінця кидаю, хапайте! — І справді кине червінцем у гору. Всі позадирають голови і понаставляють руки. Часом вдасть ся схопити його рукою у повітрі, а як червінець впаде на землю, то підуть хлопці по землі в переверти, поки хтось його не здобуде. А Запорожець возьметь ся під боки та смієть ся. По-приходять ще й інші та давай червінцями кидати на втіху. Не оден наш брат спниців набере і нічого не здобуде. а инший то так без великого труду червінця здобуде. А вже як хопить хто в руку то не вільно йому видирати, бо за се його покарали би. Я тобі на се говорю, щоб ти не бояв ся від мене позичати, що ось не буде з чого віддати. Я сьогодні завважав, що ти хлопець жвавий. Ти і за біготню гроші легко добудеш.

— А за біготню як?

— Ось як: тут знов Запоржці. Прийде, вибере собі двох: ану, хлопці, перебігайте ся! Хто швидше до моєї шапки добіжить, той і надгороду здобуде.

— А ще тобі скажу, де ложку кушити. Та ти піджди. Завтра в ранці підемо оба, я

тобі сторгую. А вмієш ти вже азбуки скла-
дати?

— Ні. Я не знаю зовсім, що воно.

— Так підожди. Я впрошу застра вчи-
теля, щоб мені тебе віддав під руку. У нас
так водить ся, що початкових новиків вчать
старші школярі й аж опісля ти йдеш під ба-
калара. Не знаю, кому би ти попав ся. А на-
віщо тобі того, щоб тебе часом за чуба скуб-
нули? Ми оба згодимо ся.

Івась був дуже радий, що знайшов та-
кого товариша доброго, і приляг до нього ці-
лим серцем. Звичайно у хлопців з приязнею
дуже не церемоняють ся. Так воно було й тут.
Хлопці відразу полюбили ся, пристали до
себе.

По вечері пішли на майдан гуляти, по-
ки не закалатали знову, що спати пора. Ан-
дрій заорудував так, що Івасеві випала ле-
жанка зараз біля него. Івась негаючись дов-
го поклав ся спати і зараз заснув. Рано хлоп-
ці повставали, помолитись і стали твердити
завдану науку. Івасеві нічого було вчити ся
і зараз пішли з Андрієм на базар за ложкою.

— Ти не відзпивай ся нічого, я сам тор-
гувати му, а то шельма крамар зараз пізнає,
що ти новик, тай заправить у тебе Бог зна
кільки, та ще й ложку погану підсуне, що у
рот не влізе... Я вже купував не одну річ і

розумію ся на тім, мене не піддурить.

Перейшли відтак січові ворота і зайшли на базар. Тут було ще тихо. Крами були ще позачиняні, шатра позатикані полотнами. Андрій підстушив до одного краму і застукав до дверей.

— Ану відчиняй, чоловіче добрий, покущі прийшли.

В крамі заворушилось, а далі відхилило ся віконце і виглянула розкудовчена бородата голова:

— Какіє покущци? чорт знаєт что! Спать недають, ночью шляєтса.

— Ти, крамарю, будь ласка не гримай, а відчини та ложку продай.

Крамар бурмотів щось, отягаючись та Андрій доти гримав у двері, доки вони не відчинились. Хлопці ввійшли до середини.

— Зачом чорти? Папюл вон! пажді, сам подам.

— Ти, кацапе, не гримай та не лай, а то далєбі цілу школу тобі сюди приведу, побачиш, як отамана зневажати.

Москаль трохи подобрійшав. Він знав, що колиб зневажив як небудь січову дитину, то рушили б ся на нього мов пчоли, а тоді не булоб йому тут що робити. Він виняв скринку з ложками і Андрій став вибіррати.

— Отся, — каже, — кільки за неї?

Москаль заправив пятака, та Андрій так довго торгував ся, поки не купив за три. Зараз заплатив і вони вийшли.

— По якому він балака? — спитав Івась.

— А вже-ж по московському, а не по нашому. Поганий народ! Бородатий мов цап, а живе в болоті мов свиня, цілком не так як наш брат. А вже як стане циганити, то треба добре шльнувати ся, а то так тумана підпустить, що у троє тільки зідре, що воно варто.

— А скажи мені Андрію, звідкіля Москалі беруть ся?

— Хиба не знаєш? Із півночи, звідкіля мороз йде та зимний вітер повіва. Вони либонь усі до одного крамарський народ.

— Так вони з відтіля з крамом аж на Січ заходять?

— А заходять, по цілому світу з крамом йдуть. Наші козакки говорять: вижени Москаля дверми, а він вікном у хату влізе. Ось який вони народ.

— А вони якої віри?

— Православні так як і ми, так і крестять ся та не так молять ся. А Отченаш у них такий дивовижний, що ніяк не розбереш.

— Як я їхав сюди з дядьком Касяном, то до нас привязав ся якийсь Донець. Він

також по московському балакав.

— Е, воно не те. Донці козаки, як би й наші, лицарі, а то сказано: крамар. Тепер я тобі ще одно скажу: ти зі мною приятелюй, як тобі подобає ся, та коли при других у нашому куріні, ти мені честь віддай і отаманом мене зови, а то інші мене не будуть поважати. Приязнь приязнею, а старшина таки щось значить.

— Добре, я тебе шанувати буду отаманом, а ти на мене не сердись, бо я сього не знав.

— Я не серджусь, а так тільки говорю, бо такий у нас звичай, як і у козаків. Сьогодні ясновельможний, а завтра, коли виберуть іншого, то такий козак, як кождий з краю... У нас не можна від звичаю відступати на оден крок. Я тобі ще щось скажу: Колиб тобі дещо у кого подобалось, хоч би лак, що гинь — не руп, відвернись, а коли що найдеш, зараз віддай, а то Боже сохрани, як за чуже карають, вибють різками до крові. У нас чуже святе. А колиб тобі хто що злого зробив або колиб ти побачив, що товариш щось прогрішив ся, то скажи напій куріній старшині а у школі бакалареви або отаманови шкільному ані словечка, хочби тебе огнем пекли. Такого слизькоязыкого у нас страх не люблять. Ми вже собі сами, т.

є. наша старшина справу зробимо, розсудимо по правді, покараємо. Правда, він може опієся пожалувати ся у школі перед старшиною, і нас би покарали, та він сього не зробить, бо його покарають за се теж, що ми вже раз покарали. А за товаришем то й життя не пожалій. І козаки так роблять і ми теж так. От ти бачив, як кацап зараз помяк, коли я йому погрозив пшксярами.

— Що-ж би ви йому зробили?

— Що? послухай? тут раз оден крамар зневажив школяра. за ухо шарпнув, та по лиці вдарив. Товариш пожалував ся перед громадою. Ми змовились, викрались в ночи з куріня, перекрались через вал і цілий крам геть рознесли. порозкидали аж у воду. Він став обороняти ся, а ми його звалили на землю і звязали руки та ноги. Своєю чергою не одному з наших дістало ся. а ми таки своє зробили. На другий день. як батько коповий дізнав ся, став розвідувати. та що з того? Дізнавсь. з чого пішло. тай каже: „Браві хлопці! Постояли за своїм товаришем, а коли нічого не вкрали. то нїяке мені діло над дітьми суд робити. Не чінай їх тай голі!” Робив слідство і пшкільний отаман: „хто се зробив?” питає. „Ми всі. кажемо. ніхто не відстав. карайте нас усіх. Крамар зневажив нї-защо товариша, а ми йому ось як...” І нічого

нам не було. І крамар мусів геть забирати ся. У другу неділю кошовий батько прислав на цілу школу два мішки горіхів.

— Ось воно як. А хто тоді отаманом у нас був?

— Я, — сказав з гордістю Андрій. Се було минушого року. — Мене вже у друге отаманом вибрали...

— А ти Андрію звідкіля будеш?

— Я з Київщини. Мій батько Демид Грушка, рибалкою був. Ще я малим був, як мою маму якийсь польський жовнір зневажив а відтак вбив. Батька тоді дома не було. Як вернув, маму вже й поховали. Заплакав сердега над могилою. Опісля батько зараз продав хату з огородцем, вишукав того жовніра, вбив на вулиці мов собаку. Мене узяв на байдак і в ночі втік аж на Січи опинив ся. Кілька літ жили ми так. Я між хлопцями а батько у куріни. Пішов раз батько у похід на Турка, тай згинув. Я сам остав ся без нікого. — Андрій посумнів і мовчав.

— Так ти, Андрію, сирота.

— Я сирота. Та куди пак? Дивись на всю Січ: то усі мої батьки, вони всі мене люблять, згадуючи мого батька. Його також дуже любили. Кажуть, що батько лицар був, відважний та завзятий. Та говорять, мені ще: тям синку, який твій покійний батько був...

І справді, я би хотів таким бути, та куди мені!

— А у школі ти давно вчиш ся?

— Вже три роки минуло. Мені тоді десять літ було.

— Чи довго треба у школі вчити ся?

— Доки можна, доки не підростеш та козаком не станеш. Та зразу треба ще молодиком новиком побути під рукою старшого козака товарища.

— А колиж тут вчитись козацтва, себто стріляти, на кони їздити, то що?

— Зараз. Тут і хлопців сього вчать. Зразу вчать бігати, ходити, у лаву ставати, відтак ми граємось у війну: одні бувають то Турками, то Татарами, то Ляхами, а другі то вже козаками, тай нападають одні на других а ті обороняють ся.

— А ти при козаках усе?

— Як трафить ся. Нас розведуть на два боки, а тоді тягнуть жереб, кому ким бути. А коли вже воювати, так усе одно по яким боці, аби лише не дати ся та показати проворність.

— Я би хотів усе при козаках бути.

— Смішний ти хлопець. Хибаж тобі прикажуть зараз перейти на Турка або Ляха? То лиш так... буцім. Не яло ся, щоб козаки поміж собою воювали.

Балаками так, поки не зайшли у курінь, де саме калатавка скликала хлопців на сніданє.

Відтак пішли у школу. Йшли то цілою юрбою, то по кількох. Не оден, що припізнав ся біг сам оден, обтираючи губу від сніданя, а дехто доїдав по дорозі кусок хліба. У школі було гамірно поки не увійшов бакалар. Він вдарив тричі прутом по столі. Всі стихли. Бакалар звелів молити ся, і всі посідали.

— Учора прийшов сюди неграмотний новик. Його треба підучити азбуки і складів. Хто зі старших візьметь ся до того? Як ніхто не візьметь ся, то й самі такого призначимо. Та перше хочемо добровольця.

— Я піднімаюсь його вивчити — каже Андрій.

— Гарне воно, так сьому і бути. Бери його собі і вчи.

Від того часу вони майже ніколи не розставались. Андрій вчив Івася запопадливо. Івасеви здавало ся з перипу, що ніяк тому не дасть ради, що не в силі, хочби і очи повилазили, порозуміти сих розмальованих хрущиків та комахок. Та Андрій так йому толкував, так показував, чим одно від другого відріжняє ся, що так Івасеви ясно стало. За сим пішли склади букв у слова.

І тут обопільна любов хлопців до себе доконала того, чого не можна иноді при дуже напружуючій праці нілими місяцями добути. Андрій вчив Івася щиро, начеб хотів часть своєї душі у його душу вложити. Івась знов любив Андрія і старав ся усею душею улегчити своєму приятелеви труду. Івась був понятливий хлопець, бо він впростав серед буйної соняшної богатої української природи серед широких цвітами замаєних степів.

Було оба вийдуть по школі дeneбудь на січовий вал або аж над Дніпрову кручу, сядуть під вербою і вчать ся. Козакам, що їх бачили, дуже се подобалось і вони говорили:

— Із сих двох жовтодзюбів вийдуть побратими на усе Запороже.

Івась спитав раз Андрія, що се таке побратимство, про яке козаки говорять.

— Побратимство між козацтвом свята річ. Два козаки, звичайно ровесники полюблять оден другого, випробують вірність та характерність, а тоді йдуть у церкву і присягають собі побратимство. Тоді у них начеб одна душа. Не мають між собою нічого тайного, та се ще нічого. Вони присягають, що оден другого ніколи не полишать у злій чи добрій долі, що оден другого ратувати буде в не-

безпеці, хочби і своїм життям, і так аж до смерті, хиба що опісля доброхить розійдуться. А колиб побратима зрадив, тоді ніхто на зрадника не подивить ся, усїб його відчурались.

— Так заведімо й ми між собою побратимство, — каже Івась.

— Ми вже й завели, та воно так, що лише козакам на побратимство присягати, а ми ще хлопці. Колиб ми з таким пішли до пан-отця, то з нас люди сміяли би ся. Ти сього ніде не говори бо нас уся школа на язик візьме, а се не лицувало би з моїм отаманством.

По місяцеві науки підвів Андрій свого ученика перед вчителя до екзамену. Івась був дуже наляканий, та зворушений, його голос тремтів. Він читав дуже поволи, але читав добре. Вчитель аж здивувався. Похвалив обох, а Івася приставив до тих, що вже вміли без нічної помочи прочитати.

Дядько Касян заходив часто у бурсу, а тепер дізнавшись про екзамін вицілував обох і подарував півгривенника на ягоди.

IV.

У січовій школі ладилась заздалегідь до річного екзамену. На таке свято прихо-

дила уся січова старшина, приїздили з пала-
нок ті батьки, яких діти були у січовій шко-
лі. На такім екзамені співали хлопці канта-
ти, говорили вчені вірши. Присутні гості да-
вали пильним хлопцям подарунки, а відтак
забирали до себе на хутір своїх синів та їх
товаришів. Звичайно ніхто зі школярів в ча-
сі шкільного відпочинку у Січ не лишався.
Будь він і спрота без роду, то все таки знай-
шлась щира козацька семейна душа, що за-
бирала його до себе у хутір на яблука. Того
дня хлопці нетерпеливо дожидали і дуже
з того раділи.

Сего року однак не так склалося, як
ждалося. Зайшло таке, що треба було все
забути, а взятись за пильніше діло. Прий-
шла у Січ вістка, що Донці стоять двома
чолками на Кінських водах табором та до-
жидають Запорожців.

На Січ начеб огнем запалив. Кошовий
видав приказ, щоб негаялись виступати у
похід, та не дати гостям ждати. По всіх за-
кутках настала горячкова робота. Ладили
харчі, пекли хліб, сухарі, смажили кашу в
салі, сушили рибу. Ладили походові вози,
зганяли зі степу табунні коний. Зараз розі-
слано поспільних козаків до козацьких пала-
нок з приказом, щоб товариші зараз прибули
на Січ. Тут роїлося як у муравельнику. На-

роду сходило ся з Запорожа що днини сотнями. Коли вже все було готове, приказав кошовий скликати велику раду. Довбиш вдарив на Січовім майдані у кітли і народ висипав ся з усіх курійів. Ті що стояли табором за рікою, стали припливати на байдаках під січовий острів. На майдані стало так глітно, що кому не стало місця, вплазвив на кришу курія. Те саме зробили і школярі. Вони обсіли мов горобці під осінь кришу свого курія і дивились на велику раду. Гомін зібраного народу розходив ся далеко.

З дому кошового виїшла Січера старшина. Кошовий батько з булавою в руці ступав передом. За ним несли бунчучні бунчуки держучи їх над головою кошового. Відтак ішов генеральний судія з великою срібною печаткою та генеральний писар з срібним каламарем. За ним обозний і курійні отамани зі своєю старшиною: осаулом і кухарем. На середній майдану стояло підвешене і тут станула старшина. Довбиш вдарив ще кілька разів дробом і котел замовк. Гомін серед зібраних став втихати.

Кошовий зняв шапку і вклонив ся на всі чотири сторони, а ціла громада привитала його в оден голос:

— Здоровий будь, кошовий батьку, Боже дай добрий час!

— Здорові і ви будьте, панове товариство, і гаразд вам усім. ,

Відтак підніє булаву в гору і всі затихли начеб маком посіяв. Кошовий голосно говорив:

— Славне лицарство запорожське, панове отамани і всі товариші! Прійшла на нас важна хвиля. Наші товариші з микитинської паланки жалують ся, що татарва велику шкоду їм робить. Татари не то, щоб напастн загонем, вони малими ватагами підкрадають ся, грабують конні і товар, а частенько у білий день, коли козакн у полі, забігають у села, хапають жінок та дітнй, і увозять у свою бісурменську неволю. Люди, замість робити коло хліба, мусять збройно день і ніч сторожити свого добра, начеб у воєнне время. Наші брати жалують ся перед нами, що коли за ними не постоїмо, то прийдець ся кидати все і тікати хочби під ляцьку кормягу. Тому то, ми старшина, загадали скликати вас усіх панове товариство, та порадились резумних голів, що нам робити? Чи лишити наших братів на поталу поганцям, та сидіти тихо за нашими безпечними валами і спокійно жувати галушки, чи вийти вам з безпечного місця та провчити бісурменську віру, щоб нас попамятали та нечіпали нашого брата. Як ви гадаєте?

— Гріх би нам дати знущати ся над братом! — крикнув хтось з гурту.

— Стійте, товариші! Прохор Чабач хоче говорити!

— Хай говорить, підведіть його.

В найблизшій оточеню коло старшини юрба зафілювала. На підвишене вступив старий сивий дід. Се був високий, плечистий дідуган, з довгим, мов мітла вусами, білими як молоко. У нього тряслась від старости голова. Його вважали найстаршим дідом у Січі і дуже його усі поважали. Вийшовши на підвишене він зняв шапку і поклонив ся радї своєю лесою головою:

— Здорові були мої діти! — гукнув так, начеб з мушкету вишалив. Як би ми не пішли на Татарина хочби у сам Бахчисарай та не провчили поганця, то хай уся Січ у землю западе ся, хай пропаде, загине усе козацтво зі своєю славою! І так треба нам благати прощення у милосерного Бога, що так довго ми ждемо, не знать чого, що так довго ми залежались, а не зараз за першою жалобою Микитинців не пішли пригадати Татаринови, що ми панн на своїй землі. За моїх молодих літ не було одного року, щоб ватага запорожців не вскочила у Крим та не пригадала орді, що ми живемо ще. І тому то орда оминала наші села йшла на Волинь, на Поділе, у

Польщу, а нашого брата не чіпала. Чого тут довго радити? Або у похід на ворога хрещеного миру, або пропадайте всі!

— Добре говорить дід! — кричали козаки — у Крим підемо та навчимо їх!

Козювий підніс в гору булаву і сказав:

— Я і знав, панове товариство, що так ви порадите і тому приказали ми, щоб ладитись у похід. Тепер, правда, не надто відповідна пора, бо треба хліб з поля збирати, але довше відкладати годі. Ми й про те міркували, що всі не можемо йти, і тому запросили до помочи наших побратимів знад Дону. Ось саме прийшли до нас післанці з вісткою, що два полки Донців дожидає нас біля Кінських вод. Через те я думаю, щоб і наших пішло не більше тисячі. Значить, що всі семейні товариші остануть дома.

— Дайте і мені сказати слово — говорив запорожець Грицько Дотепа підносячи шапку в гору:

— Колиб пішло лише дві тисячі разом з Донцями, то мало. То так, як би оден чоловік пішов стадо куропаток руками ловити. Вважайте, що то не город здобувати загнанни ворога в оден кут, а то ми йдемо воювати в степу, куди, такий ворог як Татарин, знає втікати. По другому: нас повинно бути у трое тільки, що Донців, бо як нас буде по

рівні. тоді настане суперечка. кому ватажувати. По правді повинно би бути двох отаманів, а се чорта варто, бо де дві господині, там хата неметена. До того треба одної голви, одної сильної руки, щоб добре держала поводи в руці. Нераз йшли ми з гетьманцями, а не було згоди, а щож тепер, коли йдемо поруч з народом иншої породи. Не перечу, що Донці лицарі добрі, але краще буде, коли вони підуть під нашою рукою, а не ми під їхньою.

— Правду каже! — гукали козаки.

— Хай буде по вашому — говорив кошовий — пішлемо три тисячі наших. У нас і припасу на те є. А тепер діло у тім, кого вибрати наказним? бо коли не йдемо цілим кошем, то генеральна старшина повинна остати дома.

— Хай буде так, — говорив Дотепя: — ти, батьку кошовий, веди козацтво у похід. У поході таким треба ватажка поважного, а вже як будеш нашим отаманувати, то й Донці присмирять. Ми краще виберімо наказного на Січ.

— Згода! Веди батьку сам!

— Добре, панове товариство, я вас поведу хочби на той край Криму, та наказного для Січчї нема що вибрати, бо по нашому прадідньому звичаю, найблизшою старши-

пою до кошового є пан судія генеральний і він мене тут заступить.

— Добре! ти батьку веди, а тут хай пан генеральний судія порядкує.

— Спасибі, панове товариство, що так гарно діло поладнали. Тепер, коли рада скінчена, розходьтесь на своє місце, бо завтра рано рушаємо. Поставимось на лівім березу Дніпра, зараз напруг Січи. Ти, пане обовний, наглядай за порядком при переправі та у таборі. Кошовий зійшов з підвешеня. Народ наново загомонів, зафілював ся і став розходити ся до своїх курінів.

Кошовий прикликав Касяна і післав його з десятком козаків до Донців завести їм розперядок, куди їм рушати.

Касян, як вийшов від кошового, попрямував зараз до хлопячого куріня. Йому хотілось побачити і розпрацати ся з Івасем. Івася вкликали на двір, а за ним вийшов і Андрій. Касян каже:

— Я зараз виїздаю, та коли верну, то хиба аж по поході, коли не загину. Слухай мене, люба дитино: Тебе я полюбив як рідного. Як дізнаеш ся, що я промав, так помолись за мою грішну душу, спомяни мене так щиро, як щиро я люблю тебе... Здоровий будь, рости великий, добрим козаком будь, хай тебе Бог стереже та у своїй опіці

держить. Працдай, синку любий! Касян обняв хлопця, цілував та гладив твердою рукою його чорні кучери. — Любіть ся хлопці як побратими, з вас люди вийдуть на славу. — Касян поцілував Андрія теж. Андрій помітив, ще в оці Касяна блиснула слеза. Касян відійшов швидко не оглядаючись. Оба хлопці стояли мовчки.

— Який він добрий! — говорив Андрій.

— Я його мов батька люблю, не знать, чи доведеть ся ще коли його побачити...

— У тім воля божа, ніяк не вгадаєш.

Сеї ночі у Січчї мало хто спав. Цілу ніч гомоніло начеб при пожарі. А на другий день, як тільки стало на світ заносити ся, хлопці сиділи вже рядком на Січових валях і придивлялись ся, як козакї перевозили за ріку конї, вози з припасами на великих чайках.

— Чи ти вже бачив коли таке? — питав Івась Андрія.

— Ой, чи раз! звідсіля й більше війська виходило.

— А чого козакї так обступили базар? — чого вони пильнують?

— Я добре не знаю. Вони лїбонь так крамарів пильнують, щоб який Татарин не викрав ся та не звістив своїх, що похід на них буде. Я ще учора, ще далеко перел радою сю сторожу покмітив...

На другому березі ріки уставились вози рядками. Військо порядкувалось. Між ними цвалували на конях озаули та розсильні козаки, табор розтягавсь далеко у степ.

На сході сонця зарожевіло небо. Тоді вийшов кошовий зі свого домику, перехрестив ся на церкву і попрямував ід рині, де вже ждав на нього байдак, котрим перевезли його на той бік. Там привели йому свого турецького коня. Кошовий подав ся зараз до війська. Заграли сурми і січовий прапор похилив ся перед головою козацького запорожського війська.

Тоді з січових валів заревіли гармати. Ось так Січ-мати пращала синів своїх, благословила в далеку дорогу на непевну долю. Січовики, що стояли на валах вимахували шапками та вигукували. На валах стояв священик і благословив військо золотим хрестом. Від него відбивало ся ясне промінє сходячого сонця. На тім боці Дніпра кошовий сурмач затрубів у срібну сурму, за чим відозвались сурмачі полкові, сотенні — і військо рушило в степ.

Всі стали сходити з валів на майдан. Всі були сумні, начеб живих людей похоронили. Не оден попращав брата, або приятеля, якого може не доведеть ся більше на сім світі бачити.

Найбільше сумував Івась. Не то що попрощався з дядьком Касяном, та він із братом Максимом зовсім не прощавсь і вже від трьох днів його не бачив. Брат не сходилв йому з думки. Чому він до нього не навідався? Говорячи про те Андрієви він аж заплакав.

— Ти не сумуй. Його певно кудить перед походом післали, і він певно не пішов у похід. Воно не може бути, щоб так тебе кинув — потішав Андрій.

Вже сонце підійшло високо в гору і заносилося на гарячий день. У школу стали сходити ся школярі. Між ними сьогодні тільки було й бесіди, що про похід та військо. Ся подія так зайняла молоді голови, що й наука йшла сьогодні тупо. Хлопці не вважали. Учителі були сьогодні також не виспані, вони повели хлопців купати ся.

Вся школа вийшла на майдан. По вчерашнім тут було пусто. Можна було пізнати, хтоб і не знав, що на Січи убудло льдний.

Школярі перейшли січові ворста і висипались мов шино з мішка на базар, попрямували на беріг Дніпра. Вони знали добре те місце, куди їх водили купати ся. Тут була широка площа вкрита білим піском. Декуди росла висока рідка трава, верболеза, самотна бджина якого зілля, а далі плила вже вода

по піщаним дні з дрібними камінцями. Хлопці пероздягались і шубовенули у воду. Повстав темер голосний хлопячий вереск та сміхи. Хлопці плюскали ся у воді, перевертали одси другого, погружали у воду. Дехто пускав ся плісти, пірнув у воду з головою, з далі йшли об заклад, хто довше під водою буде. Всі були раді. Дніпро-батько пестив, голубив своїми холодними філями молоді тіла козачих дітей... Вчителі покликували, щоб далеко від берега не відбивати ся.

Аж ось почув ся рознучний хлопячий крик так, що всі замомовкли відразу, й туди оглянули ся. Всі дуже налякали ся. Вода несла якогось хлопця. Він добував останних сил ратуючись. Виривав поверх води, то знов потанав. ніколи показувалась на верху рука або нога. Всі стояли безраді, а далі дехто став плакати жалкуючи немічного товариша.

У той мент Андрій поплив півнерек ріки товаришеви на підмогу. Він плів широкими плесами аж добивсь до того місце, де потанав хлопець. Як тільки показала ся рука, Андрій її схопив. Зараз за тим виринула голова. Андрій сонив за волося і став що сили плісти до берега. Утопельник хотів хопити Андрія руками за шию, та він відтрусив його руки. Відтак перекинув ся горілиць

і так пливучи держав здалека утопельника від себе.

Від того крику, який счинив ся між школярами, кілька козаків вискочило за ворота.

Та то було так далеко, що ніхто не міг би в пору добічи на підмогу.

А тимчасом Андрій боровсь з бистрою водою з усеї сили. Вода несла його щораз далі під кручу де був великий рвучий вир. Всі бачили неминучу смерть обох хлопців. Тоді побіг бакалар наперед, виломив велику вербову гиляку і подав в саму пору Андрієви. Андрій добуваючи останок сили кинув ся у той бік і хопив гиляку зубами. Крихка галузка від того відломила ся, та він у той мент хопив її рукою, а вчитель тягнув її до берега. Йому на підмогу кинуло ся десяток хлопячих рук і стали тягти.

— Поволи хлопці, не рвіть дуже, а то урвете галузь і все пропаде.

Але Андрій насмотрив вже негами дно ріки і станув. Він такий був знеможений, що йому аж дух спирало. На воді біля него лежав з розверненими руками утопельник... То був Івась Черноусенко. Йогоб ратувати слід, а тут його приятель не може ногою ступити. Тоді кількох хлопців скочило у воду держачить гиляки і притягнули обох хлопців до берега. Андрій держав ся корчево гиляки,

що не міг пальців розняти.

Івася винесли на беріг і поклали на піску. Він був без пам'яті. Лице у него поспіло. Ніхто не знав що робити і як його ратувати. Аж надбіг старий козак від воріт, розтрусив юрбу безрадных школярів і узяв ся ратувати хлопця.

Перш усього він поклав його горілиць, прикляк на піску, узяв за обі руки коло ліктів і став ними підносити в гору, відтак спустити в низ. Робив так довго, поки хлопець не віддихнув. Відтак узяв його на перед себе лицем в низ і кілька разів сильно потряс. Івасеві жбухнула з губи вода раз і другий. Опісля поклав його опять на землю і став натирати долонями зимне тіло. Івась вже дихав, а далі отворив очі.

Слава Богу, живе! Кликнули усі хором, а Андрій припав до тіла і став приговорювати нестлиливими словами:

— Івасю, Івасю, голубе, мій братчику. Обізвись до мене хоч словечком, хиба мене не пізнаєш?

— Голова мене дуже болить, шумить мені в ухах і світ вертить ся.

Козак узяв хлопця мов малу дитину і поніс такі голого у Січ. За ним біг Андрій надягаючи по дорозі свитину.

На воротях стрінули його козакі:

— Бравий хлопець з тебе Андрію, в батька вдав ся. Покійний теж знав ся добре з водою. Ненаситець переплив, я сам бачив.

Івася понесли у курінь та поклали на лежанку. Він оглядав ся довкруги себе. Ще гаразд не отямив ся. Його Андрій не відступав. Товариші принесли йому одягну сюди.

— У нього буде ще трястя сьогодні, — говорив старий козак Панас Бодак, який вмів людей лічити — тоді накрійте ся кожухом. Я ще зїля принесу і напою. А коли ще з него вода жбухне, то й добре.

І справді незадовго Івась повернув ся боком. З него вийшла вода і він слав трястись усім тілом. Хлопці прикрили його кожухом і він заснув.

Над вечером навідався до него Панас і посмотрив рукою за чоло. Воно було мокре від горячого поту.

— Зіпрів, то й добре, завтра вже подужає.

І справді, другого дня рано, коли Панас навідав ся до хлопця, він вже сидів під курінем і грів ся до сонця.

— Здоров хлопче! Як тобі сьсьогодня?

— Голова у мене вертить ся.

Івась був блідий, а губи ще не мали малинової краски.

— Ти небоже бережись Дніпра, поки не

навчили ся гаразд плавати, не йди в воду, як не знаєш броду, Наш старий дід не знає жартів.

— Я-ж не йшов, мене вода понесла, хошла так, що не міг устояти.

— Ти гадав, що Дніпрови твої чорні кучері подобають ся і він тебе пощадить? Якраз він хотів собі такого баранчика взяти...

При тих словах Панас погладив Івася по головиці і вдвляв ся в його очи.

В тій хвили Івась відразу повеселійшав, схопив ся йти, та завернувся зараз і трохи не впав, але Панас його вдержав, та посадив на присі.

— Ти чого так підскочив? Панас подививсь у той бік. До них їхав на буланім Максим, брат Івася:

— Що з тобою, братіку?

— Пішов на глибоке, та ледви виратувавш. — каже Панас. — Трохи за богато води напивсь...

Максим присів біля Івася і обняв його.

— Ах ти кучерявий баранчику, не можна тебе самого нікуди пускати, няньки тобі ще треба. стидайсь!

— Не гримай на него, — каже Панас, — на другий раз він буде обережнійший. Він Дніпра не знав.

Івась начеб не чув, що говорило ся, він

прицмокував язиком до коня... Кінь (то був його буланій) насторчив вуха, натяг шию і став поволи приближати ся до Івася. Прп-ступившись став його обнюхувати і з-легка іржати. Івась обняв його руками за голову і поцілував в ніздря.

— Не знать, козаче, чи він тобою більше зрадів, чи конем, — каже Панас.

— Та бо я його так давно бачив, мені здавало ся, що він пропав кудпесь, звиняв ся Івась і став коня голубити. Буланій поклав свою голову Івасеві на рамя.

— Не пропав він, бо я його зараз узяв під свою руку. Добрий кінь! Куди я ним не обїздив...

— Так ти, Максиме, не пішов з козаками у похід?

— Не довелось. Пан Обозний післав мене по козацьких паланках козаків скликати. На силу я нині вернув ся, цілу ніч їхав.

— Так се, Івасю, твій кінь? — питає Панас.

— А вже-ж мій. Його Татарин піймав, а опісля то й мене. На ньому мене Татарин віз, як дядько Касян мене відбпв. на нім я сюди приїхав. А й батько казав мені, що буланій, то мій кінь буде...

— Колиж він твій, то продай мені, —

каже Панає. — добру ціну дам, кажи кілька хочеш?

— Я його не продам.

— Бери небоже гроші, коли дають, за них кращого купиш...

— Не хочу кращого, — виправ ся Івась. — Його би я не дав за ніякі гроші... — І онять Івась обняв коня за шню з усьої сили.

— Не багато я з тобою буду торгувати ся, — говорив Панає, — я дущий від тебе і візьму коня так, коли не хочеш за гроші...

— Як так можна? — запаленів Івась, аж румяніці на лице виступили. — То мій кінь, а як на те, то я батькови кошовому пожаліюсь. Я маю до коня право...

Панає став сердечно сміяти ся. Він обняв Івася, підніє його як малу дитину на руки і поцілував.

— Гарний ти хлопець, козацька дитина. Ти добре робиш, що на гроші не ласий. Я лиш так жартував з тобою. Посадив би я тебе зараз на буланого, та він бідака ізнеміг ся, і в тебе ще голова не на своєму місці. — Ну, здорові будьте, мені пора йти далі.

Він поцілував ще раз Івася і посадив на крипі а сам пішов.

— Я гадав, Максиме, що ти у похід пішов, та жалі мені було, що ти до мене не навідав ся. У мене був дядько Касян праща-

тись, та ще раз дав мені червінця і хрестик.

— Колиб я йшов, так певно не лишив би тебе так...

— Мені аж плакати хотіло ся.

— А щож ти собі за того червінця купиши?

— Нічого. Я його сховаю на спомин, оба сховаю. Дядько Касян до мене такий добрий, мов свій рідний.

— Всі козаки дітний люблять: Та ти мені скажи ще, хто тебе з води виратував?

— Наш отаман, Андрій Грушка, ми дуже любимо ся.

— А він де тепер саме?

— У школі. Цілу ніч біля мене просидів, то дуже гарний товариш.

— З такого роду. Його батько такий був і всі його дуже любили. А як він з водою добре знав ся? Тепер я Івасю піду за своїм ділом, а буланого пасти ся пущу. До тебе зайду я вечером, та тоді і поговоримо...

Пішов Максим у свій бік, ведучи за повід буланого, який не дуже то хотів від хлопця відстати.

Івась остав сам. Та він почув себе краще. В ухах ще шуміло, та голуба, як мовляв дядько Панас, заходила вже на своє місце. Просидів так до полудня, поки школярі не вернули із школи. Вони обступили довкруги

Івася і стали оден поперед другого оповіда-ти, ринитувати ся.

— Дайте йому спокій, — уговорював товаришів Андрій, — бачите, що він ледви дихає. Краще ви йдїть обідати, а я підведу там Івася.

Як хлопці відійшли, Андрій каже:

— Сьогодні судити мемо, побачиш.

— Кого і защо?

— Не можна сего сказати, побачиш. —

Андрій узяв Івася під руку і повів у курїнь обідати.

Тут не було так гамірно як звичайно. Всі були чогось подразнені, начеб чогось незвичайного дожидали ся. Зараз по обіді Андрій моргнув на кількох хлопців, вони від-стали від громади і пішли в другий кут. Ре-нита хлопців повиходили на майдан. Івась поклав ся на свою лежанку і міг звідселя усе чути, що говорило ся. Судії посідали за стіл. Тоді оден хлопець став виводити свою жало-бу так:

— Я купив у Ониська скрипку за три пятаки і дав йому гроші, а скрипку я мав со-бі забрати опісля. Та коли я відтак прийшов за скрипкою, то він мені не дав, каже, що спродав її Максимови Голоті за чотири пя-таки. Онисько хотів мені звернути гроші, та я їх не взяв. Тепер розсудїть нас товариші,

кому скрипка належить ся, Максимови чи мені?

— А ти що скажеш Онпську.

— Воно так й було. Та коли Сенен не взяв скрипки зараз, то він її ще не купив, і я міг її продати. як мені хотілось. Гроші то я зараз Семенови зверну, ось вони.

Він поклав на стіл три пятаки...

— А ти Максиме знав, що перше тебе купив сю скрипку Семен? — питає опять Андрій.

— Кудиж мені було знати се?

— Не бреши Максиме, бо ти знав. Яж тобі сам говорив і питав ся, чи добре я купив, — каже Семен.

— А є у тебе свідки на те, Семене? — перед судом брехати не ялось.

— Є у мене свідки, Охрим чув.

— Як воно було. Охрime?

— Та чому не знав? Се й інші чули. Максим ще казав, що Онпськові скрипки знає, бо сам грав на них.

— А можеш ти Охрime на се побожитись?

— Я правду кажу — говорить Охрим — і побожитись можу.

— Йдіть геть з відсіля — каже Андрій — ми поміркуємо.

— Коли обі сторони вийшли, Андрій

птає ся:

— Якже ви суді думаете?

— А так ми думали бп: скрипка того, хто її перше купив.

— І я так гадаю — каже Андрій. — Та воно бп ще не все. Такого циганства терпіти не можна. Мені здаєть ся, що й Онисько і Максим прогрішились, до того ще Максим збрехав перед судом.

— А вжеж що збрехав. Я думав би так — каже оден судія. — Ониськови за те, що хотів товариша перехитрити та що перед нами збрехав, дати вісім прутів.

— Так буде добре — кажуть инші судії.

— Буде з нього сім — каже Андрій.

— Так і буде.

— Прикличте їх.

Оден із судіїв прикликав усіх трьох.

— Ми так діло розсудили — каже Андрій. — Скрипка буде Семенова, забери собі Ониську гроші, вони твої. Та за те, що ти не додержав товаришеви слова, дістанеш зараз пять прутів. Ти Максиме дістанеш сім за те, що товариша на гріх підвів, а той зайвий пятак піде до нашої курінної каси. — Щож ви на се скажете?

— Я не приймаю ся — каже Максим. — Я дав більше, то й купив.

— Так коли ти не хочеш, то введемо діло перед усею нашою громадою, може ми й не по правді розсудили... А ти, Ониську, що?

— Я приймаю ся. Я сього не зробив би, колиб мене Максим був не підмовив.

— Кличте усіх — каже Андрій.

Судії кинулись до дверей і за хвилию стали всі сходити ся. Андрій розповів в чім діло.

— Ви зле розсудили — каже оден старший хлопець. — Ониськови пять, то добре, а Максимови десять, хай не хитрить і других на гріх не підводить.

— Так йому, добре — загула громада.

— Та я вже приймаю ся, як розсудили перш — каже Максим.

— Е. голубе — каже Андрій — було приймати ся зразу, та тепер буде так, як сказала громада; треба зразу зробити те, що присуджепо.

Судії поставили лавку і присуд був виконаний.

— Тепер віддай Семенови скрипку, а пятака нашому скарбничкови в коробочку. Тепер, товариші, ходім гуляти!

Хлопці повиходили. Оба вибиті ані не скривились і пішли з янкими начеб нічого не стало ся. Івась чуючи те усе не міг з ди-

ва вийти. Таж воно так само судила старшина у Гаврилівці... Він спитав Андрія:

— Звідкіля ви такого навчили ся?

— А хибаж ми не бачили, як Січова старшина козаків судить? Лише що козаки йдуть ще від курінного отамана до генерального судії, а відтак до кошового, а у нас того нема. У нас судії судять, а отаман каже так або ні, а коли не хоче, то рішає вся громада, тай усьому край.

— А він мусить засуд прийняти?

— Ні... коли не прийме, то виводять справу перед шкільного отамана, а той не розбираючи діла гаразд, каже так як ми розсудимо, лише що такому вліплять ще з причинком. Отаман знає, що ми по правді судимо і що громада нікому кривди не зробить. Та чи можеш Івасю вийти з нами гуляти?

— Чому, мені вже лекше. — Вони вийшли на майдан. До школи ще час було йти.

V.

Одностайно плило жите на Січи з того часу, як Запорожці на спілку з Донцями пішли у Крим помстити на орді кривду своїх братів. Козаків остало ся мало. Вони робили всю свою службу. Виїздили на розізди, держали на січи поготівля, ловили рабу... Те-

пер було на Січч просто, бо й базар здебільшого опустів. Крамарі не мали багато купців: порозїздили ся. За те вони мали яшчевно повернути, коли повернуть козаки з щасливого неходу з добичею. Тоді можя: буде добре заробити.

У школі зближав ся річний відпочинок. При кінци мав відбутн ся шкільний екзамен, на який сходила ся січова старшина і приїздили батьки тих дітей, що з паланок, розсіяних по широкх запорожських землях.

Хлопцям вже навкучилась школа. Кождий мріяв про се, коли поїде звідсіля в край широкій, на який козацький хутір. Навіть ті спроти, що не мали крєвних по паланках, виїздили, бо їх дуже радо брали до себе хуторні семейні козаки. Було так кождий з тих, що мав батька на хуторі, брав із собою ще одного-двох товаришів, а кому з сиріт не пощастило того брав перший ліпший козак, у якого був хутір, та дітей не було.

Школярі їдучи на село брали з собою книжки, щоб було з чого людям прочитати. Були то переважно книжки церковного змісту. Народ слухав залюбки слова божого і задля того школярів любили всюди. В кого на хуторі були малі діти, то тих вчили азбуки і підготовляли до школи. Бо треба знати, що український народ все дуже любив науку і

кожний хотів бути письменним. По селах України, де лише Ляхи не покладали своєї руки, закладано при кожній церкві школу для дітей. Було так особливе на землях запорожських, куди рука ляцька не сягала. Тільки у тих селах, що були близько самої Січи, козаки посиляли своїх дітей до січової школи на науку.

Андрій їздив що року у козацьку паланку у хутір сотника Тараса Жмута. Він знав добре Андрієвого батька, у походи морські разом ходили, і тепер як його не стало, старий сотник або сам приїздив по хлопця, або послав по нього свого довіреного козака Явтуха Насипаного. І того року Андрій був певний того, що поїде до сотника на віддих. Він дуже багато говорив Івасеві про сотника і його сімю. Та Івась замість радити був сумний, а раз так промовив:

— Ти Андрію поїдеш, а я сам остану і нудьгувати буду на Січч.

— А хибаж ти не поїдеж разом зі мною?

— Як мені їхати? Хйба мене чужого приймуть у сотника? Тобі друге діло. Ти козацький син, твій батько лицарем був, а я син панського підданця, я се добре розумію...

— Ах ти баранчику кучерявий! Та хто тобі такого намолов? Хйба не знаєш, що на Запорозжі нема ні панів, ні підданих? Тут

усі рівні, а коли ти сюди попав ся, то й ти усім рівний. А тоб то гарно було, Слухай! Сотник мене любить, а коли я скажу, що ти мій приятель, то й тебе прийме щиро. Хліба у сотника досить. Минулого року я возив з собою до сотника Гриця Жука, та сього року він їде куди инде, а я тебе беру з собою. Розумно?

Та Івась ніраз не хотів на се пристати. Він був дуже на се вразливий, щоб людям у вічі не лізти, нікому не накидати ся, не дивити ся, де з комина курить ся. Так вчив його батько з малку і так він все робив. Тому то він поклав нікуди не рунати ся. Приходило йому на думку поїхати до батька у Гаврилівку, та воно було страх далеко. З км переїде через сей степ без краю, де він тільки біди зазнав. Колиб справді попав у Гаврилівку, так певно не доведеть ся більше у школу вернути, а він дуже полюбив і школу і науку і товаришів. А так вернувши на село мусів би вертати до плуга та робити панщину. Ще чого доброго взялиби у замок на панського козачка.

Тою думкою лише втішав ся, що на Січч живе його брат Максим і буде їм обом якое відрадініше. Всі його побоювання на випадок повороту в Гаврилівку піддав йому брат Максим. Він добре тямив порядки в

Гаврилівці. Знав добре недолю своїх братів-селян, панських підданців. Від тих гараздів мусів втікати, хоч як тяжко приходилось кидати свою хату, рідного батька та сестру, котру так дуже любив.

Бувало Максим введе Івася на січові валн. посідають так і він йому розказує все. А Івась хоч не одно з того бачив, та не міг тоді гаразд розуміти. Тепер йому все прояснилось, стало зрозумілим. Йому жаль стало свого бідного села, своїх людей. Жаль йому було, що нарід тільки терпів від панського тихоліття, а на се не бачив він ніякої ради. Приходило йому на думку, щоб так ще батька спроводити на Січ. Та щож зробити з сестрою? Жінкам не вільно на Січ жити, він се знав. Хібаж її оставити самітною без ніякої опіки? І так погано! Та хай воно буде що хоче, але вертати йому в Гаврилівку ніяк.

Тимчасом зближив ся кінець шкільного року і дорічний екзамєн. Школа ладилась до того заздалегідь. Хлопці вчились співати, вчили їх всіляких дуже вчених віршів, бо школьному отаманови дуже залежало на тім, щобн школа показалась перед світом не гірше кпівської. Він знав, що ті гості, які сюди поз'їзять ся були також на поппсах кпівської школи, люди бувалі і чимбудь не вдо-

волять себе. Треба було отже поставитись. Отаман працював сам і підганяв своїх підручних. Робота була в цілім розгарі, поки не наспів день іспиту. Гості з'їздили ся з усіх поблизьких паланок. Поприїздили паланчі отамани, полковники, сотники, знатії запорожці, а кождий з десятком або й більше своїх козаків. Гості примістились по курінях або таки на базарі порозпинали свої шатра.

На Січч стало гамірно.

В день екзаменту прибрали хлопці сїчову школу, замаїли зеленю, виспали поміст свіжим білим піском та посипали зїлем.

Рано відправив сїчовий священник службу божу, на якій школярі співали. У церкву посходились гості і козаки. Гості були святочно одягнені, у червоних, жовтих, синїх, малинових жупанах, в богатих контушах, оперезані богатимп шовковимп поясами в чоботах сапаянцях та срібних підковах. Богато вбрані турецькі шаблі звисали до самої землі. Усі були чисто обмиті з великимп вусями і довгимп чубами на головах. Все то були товариші славного низового війська запорожського. Вони побували колісь у Сїчч та тепер хоч і поженились і жили по хуторах та зимовниках і не могли мешкати на Сїчч, не перестали бути товаришами. Кождий мав свій курінь на Сїчч, до якого на-

лежав. Він і далі уважав себе сином матери Січи і на кождий зазив кошового батька обов'язаний був ставитись і робити те, що старшина приказала. Гарно було подивитись на ті лицарські постаті, на ті чубаті лицарські голови, що кожда була готова піти під томір для добра Запорожа, для ксацької свободи, волі, рівности і братерства.

Служба божа правилась з великою врочистостю з двома діяконами, які мали славу гарних співаків. Коли стали читати євангеліє, козаки повиймали шаблі на голо і так перестояли увесь час на знак, що вони готові усе станути в обороні християнської віри, в обороні святого євангелія.

По євангелію отець архимандрит січової церкви виголосив проповідь. Він повитав невиданих гостей, витав їх від імени Січи, говорив про вагу освіти та науки і з тим звернув ся до школярів. На прикінці просив панів Запорожців семейних, щоб не забували про потреби школи, та щоб не цурались тих бідних безсемейних спріток січових, і позабিরали їх з собою на село, так, щоб одна душа не лишилась.

Запрожцям ся мова дуже подобалась і кождий поклав собі забрати у свій хутір хоч би і половину школярів.

По службі божій пішли всі в школу.

Тут отаман шкільний привитав гостий вченою мовою, та просив прислухатись щільно экзаменови, придивитись тій тяжкій праці.

Гості і січова старшина посідали на почесних місцях по старшині, школярі посідали на своїх місцях і розпочався екзамен.

Хлопці читали, переповідали прочитане, говорили вчені вірші, співали. Прикінці виступив найстарший віком школяр з вченою промовою до зібраних гостей, до батьків січових, до вчительства з подякою.

Не оден батько бачучи, як його снок відповідає, аж горів з радощів. По екзамені пішли гості до січової старшини на обід. Кожний складав при тім грошевий даток на школу, який зараз записували бакаларі у реєстр. для порядку. Тепер хлопці розбрелись по усім усюдам, шукаючи своїх. Пішов і Андрій шукати за Явтухом. Він був певний, що сотник напевно його прислав. Ізась хотів напоследок не відлучати ся від свого доброго товариша, бо й так прийдець ся їм довгий час жити окремо.

Знайшли Явтуха на базарі. Він купував сятину, що йому поручив пан сотник купити. Андрій його покмітив по високій шапці з пероним верхом та по довжезних вусах, що виспали у него мов дві мітолки.

Хлопці пішли до нього навпростець, пробиваючись крізь товпу.

— Ге, ге, ге! Здоровий був, хлопче, я саме за тобою приїхав, пан сотник жде на тебе. Еге-ж впріс ти небоже за сей рік. говорив Явтух обертаючи Андрієм за плече на всі боки. Та казав тобі пан сотник, щоби ти ще якого школяра з собою взяв, так як то-рік. та ще якусь книжку, підожди — забудь, далєбі забудь... Ось старий дурень я, не вгадаю... Підожди, якось дуже по вченому... підожди... Явтух засунув папку на потилицю і штовхав себе пальцем по лобу... Ти підожди, голубе, я такн нагадаю, а то пан сотник полає... підожди... ще коли я був за воротами. пан сотник гукнув мені в слід.. підожди я нагадаю. Зле чоловікови без письма, ось геть забудь... Та я такн нагадаю.. Ось тобі, Андрійку трохи гроший. купи собі на базарі, що вгодно. А я поки що заорудую. своє, тай прийду по тебе, а може й книжку нагадаю...

Явтух пішов далі по базару від краму до краму штуркаючи себе пальцем по лобу та нагадуючи, що звелів купити пан сотник, а що пані сотничиха, а що панна сотниківна. Осаула казав і собі дещо купити, а козакн теж. Усяке пхало свої три гроші, а ти небоже морочи собі голову, закінчив Явтух свої

роздумування, вештаючись поміж крами з усяким добром.

А хлопці пішли у свій бік.

— Бачиш Івасю, що поїдемо разом в купці. Не скажеш, щоб я з Явтухом змовився. Він сам сказав, що пан сотник бажає собі того.

Івась став вагатись у своїй постанові. Ще порадить ся з Максимом, а як він скаже, так тому й бути...

Накупили горіхів волоских і турецьких, таких сирих і смажених в меді, меду турецького, медівників, пряників, бубликів, понакладали по повні пазухи, і пішли у свій курінь. Тут було дуже глітно. Хлопці збирали свої статки, ладячись в дорогу. Коло багатьох стояли їх батьки або кривні помагаючи збирати ся.

Довго прийшлося їм ждати поки зявивсь Явтух. Він перш усього позаносив накуплене добро на віз, що стояв понизше базару над рікою.

Наближаючись він здалеку всміхав ся до Андрія...

— Ну, що Андрійку, знайшов товариша?

— Знайшов, от сей поїде — і показав на Івася.

— Ге ге ге! то сей кучерявий поїде?

гаразд! Гарний хлопчина; здоров хлопче!
А як тебе звати?

— Івась.

— Ну ладно. Ми поїдемо аж завтра рано, на зорі. Дорога не близька. Колиб поїхали зараз, требаби двічі в стелу ночувати, а так, то лише раз. Бо то возом їхати, не то що конем. Ти, Андрійку, дорогу вже знаєш, не раз їхали, правда?

Івасеви було якось ніяково і він не знав, як рішити ся. Аж надійшов в ту хвилию Максим тай порадив, що треба їхати.

— Ге ге ге! — говорив Автук — радби я бачити такого, щоб не хотів їхати, коли пан сотник прикаже. Він того дуже не любить, егеж!

— А що, дядьку, нагадав, книжку? мені треба заздзалегідь знати, бо треба мені попросити пана шкільного отамана, яж своїх книжок не маю.

— Ге ге ге! Пожди, голубе, зараз нагадаю. — Явтук опять штуркав пальцем в чоло. Так якось по вченому. Ну чортова омана. Як я вже був за воротами, то пан сотник гукнув у слід за мною: а тямн, Явтуше, ся книжка називаєть ся... от і забув... Та ти подожди, я нагадаю... Явтук став ходити в колесо, держачи палець при чолі... щось... щось начеб нагадав: щось таке: мені ні... а

друге слово таке. бо деж би таке слово у книжці стояло побіч божих словес...

— Та вже скажи дядьку, може я як небудь відгадаю — каже Андрій.

— Щось воно до чорта подібне, Господи прости гріха невідучому, або до чети... одно з двох.

— Може Минеї четі?

— Далєбі, що так, скрикнув Явтух. Що то значить наука. Покажи йому кінчик палця, а він і цілу руку побачить. Ну, хлопче, хай тебе обнім та поцілую, що нагадав, а тоб пан сотник добре вилаяв... На-ж тобі ще пятаків... Та ні, ти ходи краще зі мною на базар і вибери собі, що хочеш, а я заплачу... Ну не гай ся, А ходи й ти кучерявий, як там тебе... ти вже наш, так й держись мене мов рішак кожуха...

— Підожди, дядьку — говорить Андрій — мені перш усього роздобути книжку, бо завтра ніколи буде, як що ми рано поїдемо. Наш пан отаман спочивати буде...

— Гаразд! Ти йди за книжкою, а я піду з твоїм братом де небудь пз чарочку. Більш не можна, не дай Господи випити ся, а то досталось би мені від пана сотника!

І не ждучи довго взяв Максим під руку. Пішли на базар, Явтух став веселий, що нагадав книжку. Він страшно тим турбував

ся. Чого доброго, пан сотник ще би старим дурнем видавав. Явтух любив багато і голосно говорити. Його голос чути було ще за січовими воротами.

Андрій пішов до отамана. Книжку йому дали, коли сказав, що се для пана сотника. Тарас Жмут тямив про січову школу і що року запомагав її щедро.

Андрій став ладити свою мізерію, а Івась каже:

— Що я там робитиму? Ти будеш їм читати, а я що? Знаєш, яке моє читане...

— А ти будеш слухати тай годі. Ну, збрай, що маєш. Треба нам завчасу спати лягати...

Та у Івася не було що збрати. У нього була одна свитина і дві сорочки.

Над вечером вернули Явтух з Максимом. Максим приніс невеличкий оберемок в мішку і кинув на землю. Оба були під чаркою...

— поки ти був у Січи, то могло бути як небудь. Тепер ти йдеш між чужих людей, то слід тобі одягнутись як пристало козацькій дитині. Передягнись, хай тебе побачу.

І Максим вняв з мішка жуванець, сині штанці, чобітки і шапку.

Івась не знав що з радощів робити. Татарин захопив його на леваді в одній свити-

ні. Шанку загубив на дорозі. Другу сорочку кушив йому Максим. Ось добрий, брат, скільки понакушив...

— Не гай ся, хай побачу, що буде не-здале, то крамар обіцяв відмінати.

— Хай би не відміняв, говорив Явтух, то я його би зараз за чуба та в потилицю, ось як! — І Явтух став показувати рукою, як би він був крамаря, колиб не хотів міняти...

Але не треба було того. Усе прилягало мов на Івася скросне. Хлопець відразу став мов яке панятко.

— Хай тебе поцілую, — говорив Явтух, — ти кучерявий, як там тебе... А що, Андрійку, книжка є? Опять забув, як називаєть ся... Максиме брате, ще ходім на чарочку... одну однісеньку, мені не можна більше, а тоб пан сотник погано вилаяв... ге ге ге!

— Чарочки хиба вже не рушимо, та я тебе підведу до воза. Хлопцям пора спати — говорив Максим.

Вони пішли, а хлопці пішли спати, хоч довго в ніч не могли заснути.

На другий день, як що-й-но засіріло на світі, вже стояв над ними Явтух і став їх будити:

— Ге ге ге! пора вставати, школярі в дорогу!

Вони посхоплювались і стали одягати ся. Відтак забрали свою мізерію і потягли на базар. На Січи ще все спало. По валах та біля воріт походжали вартові козаки з мушкетамп. Вартовий відчинив ворота і вони подались на базар. І тут ніхто ще не прокинув ся. Крами були позамикані. Над рікою стояли рядком вози приїзпих козаків. Коні пасли ся на невеличкій леваді. Деякі стояли з повислою головою і куняли. Коло коний лежали на траві візники і здорово хрощіли. Явтухів віз вже був запряжений трьома кіньми. На возі куняли три козаки. Одея кінь припнятий був до воза. Він був осідланий.

На дворі було ще сїро і стояв легенький туман. Він був до половини під будкою з грубого маженого полотна.

— Цоганяй, Степане, над ріку до переправи, ми там зараз надійдемо — кликав Явтух.

Степан прокинув ся, узяв в руки батіг та віжки, цмокнув і коні рушили поволи з гори над край ріки.

Тут стояв на припоні великий пором. Не далеко під шатром спав перевізник.

— А ну-ко козаче перевези нас на той бік Дніпра — гукав Явтух.

Під шатром перевізник забурмотав, а

далі виліз і став протирати очи та голосно позіхати:

— Яка чортова мама пляє вами так рано? Не дасте людині переспати ся...

— Погано, козаче, коли ти божу днину від чортової мамп починаєш, замість перехрестити ся як слід — погано! Колиб ти не був перевізником, я би тебе не нудив, а так вибачай, обрали тебе грибом, дак полізь у кобелю, будь ласка, а на добрих людей не гримай. Нам теж нехотіло ся рано вставати та годі...

Козак видивив ся на Явтуха не знаючи що казати. Він швидше надіяв ся, що Явтух почне лаятись, а може й до чуба прискочить, а той прочитав йому проповідь не гірш попа у церкві.

Явтух підійшов до перевізника і заплатив за перевіз. Відтак Стефан заїхав возом на пором. Коні зразу лякались йти, форкали стригли ухами і нюхали поперед себе, а далі пішли. На поромі задудоніло.

Перевізник прикликав ще своїх двох помічників. Узяли за довгі жердки і стали помалу відбивати пором від берега. Вода була рвуча, і пігнула пором скосом на серед ріки. Пором колихав ся. Перевізник стояв при кермі і командував своїм помічникам, в котрий бік брати. Пором приплив до другого

берега і вдарив об него. Відтак трохи відскочив. Один помічник вискочив на беріг, притягнув цором до берега впоцценого дошкиами і прив'язав лямкою до паля.

Стенан виїхав на беріг.

— Здорові будьте, добрі люди — гукав Явтух сїдаючи на віз, — не згадуйте нас лихим словом!

— Щаслива вам дорога. Боже провадь!

Тепер виїхали на беріг і дали трохи коням відтихнути. Перед їх очима простягався широкій безкрайї правобережний степ.

— Ти, Семене, сїдай на свого коня і їдь передом і дорогу показуй.

Семенови дуже не хотїло ся злазити з воза, де добре було куняти, та мусїв. Він скочив на коня. Стефан замахнув батою і трійка рунцїла з мїсця посеред високої степової трави, з якої спиналась густо роса.

У степу було свїжо. Усюди розходила ся запашна воня степового цвіту. Явтух сидїв біля поганича і курив люльку. Хлопцї сидїли плечима до нього і розглядали ся по безкраїм степу. Їх цїлком відійшов сон...

— Я вже не раз туди їхав — каже Андрій — а таки не потрапив би на слїд...

— У степу можна зі пляху збїти ся — каже Івась. — дядько який досвідний козак, а збив ся здороги серед густого туману. Та

він казав, що то не через туман поблудив, а через нечисту силу, що поглузувала над ним.

— А ти як кажеш? — питає Явтух — ти туман чи нечиста сила?

— Звідкіля мені те знати?

— Як звідкля? Вчений народ, усе знає із книжок, наш брат на те сліпий, що у тих закарлючках вивидено...

— Ми не знаємо — каже Андрій.

— Ти Андрійку, не крути, не закривай перед нами сліпими правди божої, вона не-й-но для вас вчених у божих книжках написана. Я спитаю тебе так просто: є на світі чорт чи нема? ну, кажи!

— Я чорта зроду не бачив.

— Не бачив? От і штука. Ти не бачив бо ти ще дїтвак, тай гріхів на твоїй душі нема великих, хйба що товариша у школі за чуба смикнув, а є такі люди, що й бачили чортяку і то не одного, а цілий чортовий бурінь. Егеж, сліпий сонця не бачить, а воно таки є і другі його бачать, ось воно як. Коли є Господь Бог на небесіх, то мусить бути і чортяка у пеклі.

— Та ми, дядьку, не в пеклі, то й не знаємо.

— Бе бе бе, ти не мудруй, ось як я від старих людей чував. Чортяка свою сїч має, то правда, та його посилає Люципер, що є у

них кошовим, на землю людям паксстити, та на грїх наводити... А господь небесний сотворив таку птицю, півня, що своїм голосом чортяку проганя.

— А ти, дядьку. бачив колінебудь чорта?

— А коліо не бачив, той й не говоривби Я не люблю брехати...

— Та розкажи-ж нам будь ласка, дядьку, як ти чорта бачив? — просили хлопці.

Явтух не говорив нічого, лише покурював люльку.

— Ге ге ге! Слухавби. а відтак як ніч настане. то мурашки підуть по за спину, тай лякатись будеш...

— А ти так дядьку. не церемонь ся та скажи. як ти чорта бачив...

— А ось як: пішов я стоваришам на лови. Пішли в степ аж дрохва зірвалась. Ну, велике діло дрохва звичайно птиця, так як і журавель або ворона. Піймаємо — кажу — так піймаємо. Зайшли довкруги, обступили йдемо навпростець, зійшлись аж так, що носами чоломкнулись. а дрохва начеб під землю запалась. Ну. як ти думаєш? Була дрохва. чи не була? А воно не була дрохва, хиба чортяка у дрохву перекинув ся. тай поглузував з нас. А ми бродили по степу в траві, тай нічо з того.

— Се, дядьку, не був чортяка а прямо

відьма. Чортяка прокидає ся в нїмця, в пана, в цапа, а відьма перекине ся, у що захоче...

Явтух хотїв щось на те сказати, як у ту хвилию зірвало ся стадо диких степових кіз, аж конї налякались. Відразу завважив їх Семен. що їхав поперед воза. Він митю взяв рушницю і стрілив за ними. Одну козу поцілвив і вона остала.

— От матимемо обід — говорив Явтух. — Зараз її справимо.

Семен зхилвив ся з коня, підняв козу і поклав на возі. Тепер вже за чортяк нікому не хотїлось говорити. Сходило сонце. Його яркі проміння розливались усюди. Роса стала парувати в гору. Знялись мухи стали обсілати коней. що з усеї сили обганяли ся довгими хвостами. усіх находила дрімота. Явтух заткнув свою люльку за обшивку сопочки. візник куняв. Явтух заплющив очи і кивав головою, а його великі вуси вмахувались на всі сторони.

Другий козак. що сидів на возі розвернув ся на мішках. розняв рота і хрюпів на ціле горло. Йому зсунула ся шапка з голови. а на отвертїм ротї насїдала мушва. Та він не чув і це не перешкодило йому спати.

Семен згорбив ся у своїм сїдлі і дрімав. Конї стали звільняти бігу, а далі пішли ходом скубучи по дорозі головки степових

цьвітів. Хлопцям теж на сон збирало ся. Вони-ж сьогодні так рано устали, як ніколи перед тим. Їх так зломив сон, що не всилі були сидіти. А далі Андрій вліз під полотняне вкривало і потяг тудя Івася. Вони обережно перестушили сплячого козака і покладись на соломі; тут не пекло сонце і мухи не залітали тому що полотно воняло сильно дьогтем. Зпочатку чули вони, як коні форкали, а далі одноманітний рух воза колисав їх до глибокого спокійного сну...

Прокинулись усі від того, що віз сильно потряс ся і перевернув ся. Хлопці не знали, що сталося. Вони зараз вилізли з своєї скритки. Візник Степан проклинав що сили усіма чортами. Явтух шукав втраві шапки бо кудись геть відлетіла. І люлька кудись поділась. Віз лежав боком на усі чотири колеса. Коні стояли спокійно оглядаючись назад себе. Вони стояли над невеличким потічком. Їм хотілось зайти у воду, та не можна було рушити воза.

— Ну, доїхали ми, доїхали. А ти йолупе, де очі дів? — лаяв Явтух Стефана. — Такий з тебе погонич...

— А твої очі куди дівались? Хпбаж не разом ми сиділи на переді?...

— А що, хлопці, вам нічого нестало ся?
А хлопці навряд хотіли сміяти ся з того,

що побачили. Особливим смішним видав ся Явтух, як чіхаючись в потилицю шукав по землі за люлькою. Його предовгі вуси і чуб звисали в низ і телепались в повітрі.

— Ось клошт! люльку згубив. Прийдець ся без люльки їхати ще півтора доби...

— Не журись дядьку, ми пошукаємо тай знайдемо,— потішали його хлопці і стали в траві порпати.

Явтух поглянув на сонце. Воно стояло на південь і дуже жарило.

— А ну-те хлопці відвернемо воза. — Всі три підперлись і поставили воза на усі чотири колеса. Показало ся, що в тім місци був колись доїзд до потічка, був беріжок зарослий травою, а коні не потрапили на слід. Явтух оглянув воза з усіх боків, чи що не зломило ся. Віз був цілий.

— Гарні коні, козацькі коні, — говорив Явтух — як вони воду занюхали. Ото, а я журивсь. щоби воду натрапити, буде при чому коні напоїти й обід зварити.

— Ну-те хлопці, поперед усього напійте коней; а ти розведи огонь я випатрошу козу.

Але кози на возі не було...

— От оказія! І козу чорт узяв. Гей ти, Семене, де твої очі були? Хай вам трястя, ви спюхи окаянні, тьфу! — гримав Явтух.

— Усі ми грішні — говорив Семен — та ти за козу не гримай, бо вона моя була, я її сполював...

— Як твоя? такий ти товариш? Коза була наша, чи я її стрілив чи ти, чи Стефан. Усі ми маємо до неї однакове право, і мені і тобі і усім належить ся кусок мяса а він ось що вигадує: його коза!

— Візьми і мій пай — говорять Семен — тобі дарую...

Усі стали сміятися і Явтух не вдержав, щоб не сміятись, бо за козу сперечався, а її не було...

— Кажіть ви письменні та вчені, що чортів нема. А сеж чия робота? Віз первернув, козу запропастив, люльки позбавив...

— А ось, дядьку, твоя люлька — говорив Івась — що саме випорцав її з поміж трави.

— Є? ну, славаж тобі Господи святий, що не осиротив мене грішного — говорив Явтух вже зовсім подобрівши. — Та воно справді така днина, що не встоїшся, щоб не задрімати. Варіть швидко обід!

За той час напоїв Степан коні і пустив пасти. Семен розклав огонь і завісив казанок на кілках та всипав води. Явтух узяв ся зараз за люльку. Усім було весело. Вода стала закіпати. Всипали туди щонайнової каші

Хлопці стали качати ся у високій траві.

— Йдеш ти один з другим! — гукав Явтух — зараз устань, хочеш гадюку надоптати, тоді й живого не доведу до хутора.

Хиба в степу не бував не знаєш. У степу коли хочеш лягати, то перш усього овечий кожух простели. Гадюка не любить овечого духу і не підповзне. Не один козак пронав від гадюки ні за цапову душу...

— А степові гадюки злючі?

— От спитав! словеса господні читаєш а питаєш ся, чи злучі гадюки. Вкусить раз тай пронав, а знахора, що гадюку замовля під рукою немаєш.

— А є справді такі знахорі?

— Перно є. То старі люди бувалі і на всіх хворобах знають ся.

Наш пан сотник такого держить, а він у всіх в великій ласці. В спокійну пору то він бжіл доглятає, а коли трапить ся такий час, тоді вже йому спокою нема. Вважайте хлопці, щоб йому у чімнебудь не спротививсь.

Він дуже сердитий і воркотух страшенний, але мудрий. страх мудрий, усі зіля знає, яке до чого господь сотворив...

— А як його кличуть?

— Кличуть його Микитою аби таки просто дідом пасічником. А які він меди уміє виварювати, то лиш язиком облизує ся...

Поки так балакали, каша зварилася. Семен кинув в казанок добрий кусок сала і всипав соли до смаку. Ізняли казанок з огня і поставили його у воду, щоб каша простудилася...

— Ішчоняна каша довго придержує жар — говорив Явтух — бережись, не жалуй вітру з під носа, а то попечеш рот. що й цілий тиждень не здужаєш їсти... Явтух здобув з воза фляшку горілки запіканої медом і стали частувати ся.

— А ви хлопці вибачайте тай води напийтесь. Горілка не для дітей.

— Ми би й так не пили — відповів Андрій.

— Пили чи не пили, а я не дам... сїдайте їсти в кого є ложка, а у кого нема, най їсть долонею або постолом.

— А може би ми скупались! — питає Андрій.

— А купайтесь, тут ніде не глибоко, втопите ся.

Хлопці роздяглись і пішли у воду, яка в одному місци була їм в пояс. Козаки не втерпіли і заки засїли до каші, викупали ся.

Зараз по обіді їхали далі. Тепер змагали просто на північ. Вже добре змеркло ся, як стали на ніч. Явтух запорядив якою чергою мають в ночі сторожити. Назбирали багато

сухого бадпля, щоб було чим цілу ніч палити. Повпинали коней на пришоми і стали варити вечеру. Ніч була напричуд гарна. Темно-голубе небо засіялось густо золотими зірками, які мерехкотіли наче свічки у церкві. Явтух порозстелював кожухи на землі і всі полягали. В повітрі були тихо. Недалеко перекликались перепілки, десь з болота сбривав ся гуцало своїм грубим голосом, никели закрякав журавель, заскришала чайка.

— Ви хлопці спатимете на возі, буде вам цілком безнечно, та заки ляжеш спати, прочитай мені вечірню молитву, знаєш? На сон грядучим. Я хочу знати, чи так воно написано в книжках, як ми прості люди молимося.

— Добре прочитаємо, хочби й зараз...

— Ти підожди, голубе, перед вечерек не слід говорити молитву на сон грядучим.. А не лячно вам хлопці?

— Чогож лячно? Я вже почував з дядьком Касяном в степу.

— А вовкулаки, а відьми не боїтесь? — питає Стефан.

— Чого ти діти лякаєш проти нещ? — говорив Явтух.—що у степу відьма робилаб?

— Як що? Відьми усюди заходять куди їй завгодно; сяде на мітлу тай їде як вихор...

— На відьомські зборища, а більше нікуди нема в неї діла.

— Говори своє, а відьма усюди своє діло має.

Мій дід таке розказував: У їх селу жила стара відьма, Одаркою звала ся. Вона робила в селі, що хотіла, а найбільше пакости людям через те, що відбирала коровам молоке. Було трафить ся корова гарна, здорова з великим вимям, а прийдеш дойти її то молока буде капочка. А мій дід зайшлий був, значить не з того села. Чоловік бугалий і з великим розумом. Люди йому про своє нещастє розказують, а він йно підєміхаєть ся, та на ус мотає:

— Побачите добрі люди, що з весною того не буде, а відьмі усї чорти з самим люципером нічого непоможуть. Та люди усе не повірили, бо знали, що Одарці нічого не встоїть ся. Вже знахорів здалеких сторін спроваджували й инших відьом радились, добре їм за се платили, нічого непомогло. — ..Вона, кажуть старша від нас і дужша”.

Прийшла весна. Люди стали виганяти корови на пашу. А дід було устане ще ранше і вийде на леваду. Дивить ся, а Одарка цілком гола ходить по траві. де корова мала пасти ся, шепче свої чортячі молитви та усе якнємось полотенцем по траві бє, та все в о-

дин бік. А мій дід слідком за нею, шепче со-
бі отченаши та полотенцем по траві загортає,
та усе у другий бік. Перейшли так цілу лева-
ду. Одарка до хати, а дід став тай дивить ся
крізь дірку. Відьма завісила полотенеце на
кілок та стала скубти, начеб корову доїла.
А тут не молоко а кров у скопець леть ся...

Відьма скрикнула і заклала усіма чор-
тами.

— Ото мені якийсь поганець наробив та
провчу я його, провчу — закричала та як
кинуть ся на двір...

Дід полякав ся тай втеки. Заки відьма
відчпнила двері, бо дід підпер двері кілком,
та вже далеко був і відьма не покмітила йо-
го. Того дня жінки надоїли повні скінці моло-
ка, а відьма тим так зажурилась, що до ве-
чера і околїла...

— Так твій дід знахор був чи що? звід-
кіля такої штуки навчив ся?

— Він козакував, під Москву заходив і
там від якоїсь відьми сього навчив ся. Він її
з якоїсь пригоди освободив, та я того добре
не знаю ...

— А у книжках що про відьом гово-
рить ся? — питає Явтух.

— У святім писемі написано так. що
коли Господь потручав гордих ангелів у пе-
кло, а то ще перед Адамом було, те від того

чорта на світі взялись. А коли наш Ісус Христос наш спаситель освободив світ від дьявольської сили своєю кровію, то вже чортяка не має тої сили, що перше і тепер людям безпечнійше жити...

— Егеж — каже Явтух — воно так і є. Чорт не такий страшний, як його малюють, ні такий сильний. От собі кучохвостий збитошник, що людям пакостить, на гріх наводить, але хто на Бога уповає той і розум має, то так чорта обере в шорц, як має бути, а то і цілком бокп помне. Я се добре знаю... За нашим селом є глибока балка, берегами поросла лісом. Там у землянці жив старий козак запорожець Созон Черепак. Йому було більше сто років з роду. Той то рмів чортяк уговкувати. Було скачуть біля його мов цуцики, усе для него роблять, воду носять, дрога рубають, їсти варять. А він лише візме ся під бокп, люльку покурює та лиць приказує, воловодить ними як Турок невольникамп. А хай би котрий не послухав. Піймає за хвіст а так випарить що Господи! Було йтуть люди о півночи і слухають, як старий вередує: "ти антику, чи як там, чом сьогодні не скосив дєвати хочеш щоб відтак дощі пішли тай сїно замгло? Чортяка мимить там щось гугнарим голосом а старий за хвіст та за палцию та періциць, аж

лускіт йде по балці, а чортяка пищать, скиглить мов бита собака. А Созон поки не відчистить свою сотню, чи кілька там йому присудив, то й не пустить з рук...

— Егеж, відчистять йому по смерті чортяки у пеклі у десятеро. Він певно душу свою чортяці записав — каже Семен...

— Не говори так, не зневажай праведника. Созон добрий чоловік був, люлям помагав, у церкву ходив, богомільні книги, читав, говорив як слід і в покаяню помер. Усі люди його знали...

— Хибаж чортяка так нізащо, ніпрощо чоловіка слухати буде? Зажадає він відтак великої заплати, що й не говори.

— А я кажу, що буде служити за самі побої, лише треба знати спосіб, як його приборкати...

— Я в те не вірю...

— Як собі хочеш, а я вірю, лише що мені Господь такої сили не дав, то я так не потрафлю, а другим Бог таке дав, що вміють чортяку осідлати...

Довго у ніч балакали. Стефан став говорити казку. Від його одноманітного говорення хлопцям захотіло ся спати і полізли на віз під покривала. Довго ще чули голос Стефана.

IV.

До оселі сотника Тараса Жмута треба буде ще оден день проїхати, щоб шід вечер наспіти. Тепер вже околиця змінила ся. По дорозі надибали череди рогатої худоби, отари овець, табунні конні. Їх доглядали чабани на конях. На місци степової високої трави простягались широкі лани пшениці, жита, вівса, бабитани з солодкими кавунами. Здибали пасіки, а далі переїздили через густі козацькі оселі. Таких сіл Івась з роду не бачив. Вони ніраз не були похожі на Гаврилівку. Там було все убоге, усе марне під панською кормпою. Там усі мусіли йти на панщину, у кого лише була до праці сила. Ніхто не був безпечний, чого від него ясновельможний пан або його помічник не забажає. Тут на вільних запорожських землях було зовсім не так. Хатки білі, гарні, веселі стоять собі рядком при дорозі, усі до сонця. Усі серед гарних садочків, посеред розкішних огордів з усякою яриною. Народ веселий, співучий, бо кождий робить сам на себе і не мусить своєю кєрвавицею з паном ділити ся. Кждий платить свій пай на громаду тай усій повинности кінець. Діти бігають собі по селу, з собаками грають ся і нікому на думку Відвдичив ся. — 5.

не прийде лякати їх паном, бо пана вони ніколи не бачили.

Бачучи таке Івась не міг з дива вийти. Він не раз сам, ще як зовсім малим був, втікав перед двораком у кропиву, добре не раз попарився, а боявся плакати. Бо не раз таке було, що дворак йдучи селом вперше нізачо хлопеську дитину нагайкою лише длатого, щоб почувти, як воно плакати буде, а ніхто за ним не постоїть, бо всі двораків бояться більше самого дівола...

— Так у цих сторонах нема панів? — питав Івась Явтуха.

— Ге ге ге! спинку мій, тут вольні за-порожські землі. Не на те наші батьки кидали свою землю, у пустий степ ішли, не на те свою кров проливали в боротьбі з ордою, землю сю своїм потом справляли, щоб панам служити. Вониж від панів втікали. Краще їм було загинати, як корити ся і на пана робити.

— А може й сюди колись пани зайдуть. У нас говорять старі люди, що колись також свобода була, та опісля прийшли пани, й усе загорнули під себе, а народ в підданців повернули.

— Там їм ближше було, а тут вони сього не докажуть. Хай попробують. Тоді усе Запороже повстане як один чоловік та всіх

віддадуть Татарам... Пробували вже того пани нераз, так поки степ перейшли, то всі погнули як ті руді миши. Степ треба знати так, як його наш брат козак знає, треба навикнути до голоду і холоду і сирали, а без того небезпечно.

Серед тих розкішних розмаєних сіл було весело їхати. Не можна було ніяк зі шляху збити ся, ані лякати ся якої небезпеки. Тепер Семен міг сидіти на возі і дрімати доволі.

І коли прийшла пора обідати, не треба було розкладати огня серед степу і варити страву. Тепер могли заїхати до якої господині по дорозі і дістати усього.

Вже сонце стало клонити ся до заходу, як Явтух показав рукою село Михайлівку, куди саме вони їхали. Було видно високі верби, освічені жовтим промінем заходячого сонця. Коні почували себе близько своєї оселі і стали гнати що сила.

Віхали в село таке саме як ті, що їх минули. В село вела широка дорога обсаджена деревиною. До полудня білили веселі козацькі хати. По вулиці бігала громада дитий ріжного віку. Вони здоровкались з Явтухом і заглядали цікаво за хлопцями. Минули церкву і завернули в бічну вулицю, де жив сотник Тарас Жмут. Відразу можна було пізна-

ти, що се не аби який дук. Цілий хутір обведений частоколом на високім рові. Ворота були відчинені. Довкруги широкого обійстя стояли господарські будинки, стодоли, стайні на рогату худобу, конюшні, оборони на сіно. По середині двору колодязь з високим журавлем. Напротив стояла вечика хата на два боки через сіни, а перед нею широкий на стовпах рундук.

Коли віз заїхав через браму у двір, сразу загавкали собаки і кинулись на них та пізнавши своїх і обнюхавши коний стали веселити ся. Скакали мало не на віз, підскакували і бігали довкруги. В конюшні заїржало тоненьким голоском лошатко і зараз відозвали ся коні у возі. Біля крилиці крутилось стадо гусий, а в калюжі лежав здоровий підсвинок, хоч і як змагались гуси вигнати його з відсіля. Вони даремне гегали і щипали його за щетину червоними дзьобами з усіх боків. З конюшні виглянула голова молодого парубка:

— Здоров дядьку Явтуше! щасливо вернув?

— Стаспбі, от як бачиш...

— Здорові школярі! — гукав парубок до хлопців — е, то якийсь не той, що торік.

— Парубок подав ся знов в конюшню.

— Злазїть хлопці, ми вже, славити Го-

спода на місці. Ти Семене обійди коні, а ви оба позаносіть у хату, що привезлг.

Хлопці позлазили та не знали, що з собою робити. Їх обскочили зараз собаки і давай нюшити. Татарка підскочила зараз і лизнула Андрія цілим язиком по лиці на привитанє. Султан якось Івасеви не довіряв і з далека дививсь йому у вічі.

Ще хлопці не рушились з місця, як на рундук вийшов сам пан сотник Тарас Жмут. Чоловік вже в літах, кремезний та широкоплечий, з довгим вусом та оселеднем поза ухом. Одягнений був в старий червоний жупан підперезаний цвітистим поясом. У него в роті сторчала велика турецька люлька. — Хлопці познимали шапки і низько вклонились.

— Здорові були скубенти! — гукнув пан сотник, наче з мушкету випалив. — Ну, коли здорові приїхали, так у хату ходіть. Здоров Явтуше! Гаразд?

— Гараз! здоровий будь пане сотнику, приїхали без пригоди.

Тимчасом хлопці держачи в руках шапки вийшли східцями на рундук і поцілували сотника в руку.

— Ну-ко, покажись Андрійку, чи великий виріс за той рік. Славно, козак з тебе буде, як твій батько покійний... А сей якийсь

инший, либонь не торічний товариш... Та воно все одно. Ну, хлопче, скажи, хто сього року у вас в куріні отаман?

— Знов мене вибрани — каже Андрій.

— Аа, славно! Як раз виберуть, то ще нічого, можуть не пізнатись, а як виберуть в друге, то вже не когобудь. Здоров, пане отамане — сказав сотник далі, підняв хлопця в гору мов перце і крішко поцілував.

— А тебе чи хоч хорунжим вибрани? — звернув ся до Івася — ох ти кучерявий мов баранець. Твоя мама либонь ціле жите вовну пряла, що такого кучерявого привела... Як тебе звать? Він потермосив Івася легенько за волосє і поцілував також.

— Я звусь Івась, та ще й Черноусенко по батькови

— Його ще не вибрани, бо він що тільки сього літа у школу попав. Дядько Касян Бистрий його Татаринови у стєну відбив тай у сїч прївїз — говорив Андрій за Івася.

— Опісля мені розкажеш, а тепер хлопці у хату. Гей там жінки! Козаків молодців приймайте, випом медом угощайте! — а ви горобчики поки що наїстєсь молока — сказав сотник тай моргнув весело. Держачи хлопців на перед себе за плечі. повів у хату, де вже сотничиха з дочкою біля стола поралась. Сотничиха старша вже жінка невибаг-

ливо по домашньому одягнена, панна сотниківна може ціснайціятілітня дівчина з заквітчаною головою.

— Здорові були, пані матко, — говорив Андрій кланяючись від порога. Сотничиха підійшла і поцілувала обох, те саме зробила і сотниківна.

— Та бо ти виріс Андрійку, не аби як — говорила сотниківна сміючись своїм срібним голосом.

— Ти йому, дочко, так не кажи — говорив сотник — то не аби що, а пап атаман...

— Впайте, панове отамання — говорила сотниківна кланяючись у пояс та сміючись.

— Та що ви так розбалакались, а вони небожата мов вовченята голодні, дайте їм поїсти чогонебудь.

— А се, пані-матко, мій побратим Івась Черноусенко.

— Хиба-ж я тебе питаю, хто він? приїхав з тобою, то й добре; видно, що козацька дитина.

— Алеж кучерявий він кучерявий! — дивувалась сотниківна гладючи Івася по лобці.

— То ви вже і в побратимство зайшли? — говорив сотник сїдаючи на ослоні. Воно гаразд, що вже з малку придержустесь козацького звичаю.

— Андрій мене з води виратував, як я потапав...

— Та їжте, опісля будете балакати, — говорила сотничиха присуваючи їх до стола.

На столі було усячини. Хліб пшеничний покраяний в шматочки, овечий сир, киселе молоко, вареники, пряники, мід в крижках...

— Ну, Андрійку, не давай просити ся і товаришеви не давай дармувати...

Хлопці були голодні й уплітали усе, що їм сотничиха раз у раз підсувала. Сотник сидів на ослоні і пакав люльку. Кілька разів хотів щось спитати, та хлопці так завзято їли, що жаль було перебивати їм.

Аж Андрій обізвав ся перший:

— А деж Максим і Омелько?

— На леваду за сїном поїхали; не забаром вернуть ся, ще тобі добре павкучить ся з ними. Вже більш місяця клопочуть нам голову, щоб Явтуха на Січ посилати...

Хлопці наїли ся обтерли губи і перехрестили ся.

— Їжте ще — припрошувала сотничиха.

— Ні, більше не хочеть ся і спасибі, що нагодували... Хлопці вклонили ся і стали господарям дякувати.

— Тепер, Андрійку, я тебе питаю: вернули козаки з походу?

— Як ми виїздили, то ще їх нє було, а тепер не знаю.

— Проведи їх Господи в здоровлю та зі славою. Миней четі ти привіз?

— Привіз, пане сотнику, та ледви догадав ся, яка се книжка має бути, бо дядько Явтух, що не намозолпив ся, не міг егадати...

— Добре, що ти догадав ся, а може отамап шкільний не хотів дати?

— Для мене може бувби не дав, та я відразу сказав, що се для пана сотника Тараса Жмута, то зараз видав та ще й цолотенцем обрпнув.

— Спасибі, що не забув старого та шанує, не забуду і я про його школу.

За той час розглядав ся Івась цікаво по хаті. В такій хаті не був ще ніколи. В його Гаврилівчї, хоч хатки й чисті, та убогенькі, а тут богацтво аж у вічи бє,

На стїнах повно богатої зброї: рупиниці pistolі, шаблї, турецькі кинджали золотом та сріблом вбпвані, ікони в золочених рамах, стіл та ослони повкривані турецькими килимами. На полиці над вікнами срібні збанки, миски, чарки, та михайлики, боклаги обведені срібним дротом — все покладене, поуставлюване в порядку.

В ту хвилю заїхала фіра з сїном у двір. Веї виглянули крізь вікно. На горі на сїні

сторчали дві біляві головки. То були сотникові унуки-близнюки по його синові, що загинув в поході. Хлопята дізнавши ся від челяди, що приїхали школярі з Січі, трохи не попадали із воза так смішили ся. Вони зсунули ся з верху по мотузї мов ті миши аж позіскакували на землю. А далі з криком та сміхом побігли на випередки на рундук. Андрійко вже дожидав їх серед сінній. Оба хлопці відразу схопили Андрія за шию і стали цілувати. Івась стояв недалеко і дививсь на них. Оба хлопці були на себе схожі і з лиця і ростом.

— Тепер, мої любі хлопці, привітайте ще мого товариша Івася.

— А ци віє тез такий галний як ти? — спитав Максим.

— Побачиш, то й сам знати меш, щож я тобі скажу? Для мене він добрий, то й для тебе такий буде. Івась підійшов до хлопят і звитав ся з ними.

— А ци ти вмієс млинка поставити?

— Трохи вмію, а в тім... ти мене навчиш.

Хлопята не хотіли з Андрійком розстатися, поки сотничиха не заклкала вечеряти. Ні Андрієри ні Івасєви не хотіло ся їсти. Вони остали на рундуку і придивляли ся, як

челядь поралась коло сїна. Складали його довгими вилами на оборіг. Упоравшись з тим пішли всі вечеряти. Перед хатою поставлено ослопи. Сюди виносили з пекарні цілі казани вареної страви і стали роздавати у невеличкі коритка. Челядь сїдала на землі. Коже хрестило ся, добувало свою ложку і стало їсти поволи і з повагою дуючи довго на горячу страву. Були тут люди всілякого росту: парубки, чабани від коней, товару і овець. молодниці і дівчата, були люди старші, чоловіки і бабусї. Все те держалось сотника. Івась начислив сорок пять голів. Підчас вечері ніхто не промовив словечка.

Крізь відчинене вікно говорила сотничиха:

— Горпичо! по вечері заведи хлопців у шпихлїр спати, там вже постелено.

— Ми хочемо враз з ними спати — лепетали малі.

— Про мене спігь разом, коли тамгї схотять.

— Добре. нанї матко, будемо разом, там місця доспгь.

— Клякайтеж діти перед образами. дїдуєь вам мольтву проведе, — уюмнинала сотничиха.

— А коли я хочу з Андлійком — впирав ся Максим.

— Ні, ви сьогодні з дідусем, а завтра вже як хочеш Андрійкови спати хочеть ся...

— Хай буде пані-матко, я їм проведу молитву як треба — говорив Андрій. — Лагодьтесь хлопці спати...

Горпина встала від вечері і повела хлопців на помацьки у шпихлїр спати. Нїяк було світити світла через то, щоб не підпалити настеленого сїна.

— Лягайте діточки мої та спіть здорові, ось тут насмотрите і заголовки і покривала. А сих малих покладьте в середину, та відкрийте добре, щоб їх не завіяло; ну доброї вам ночі.

— Тепер клякаймо всі рядком, будемо молити ся Господеві небезному. Андрій став проводити молитву, та Максим і Омелько не в силі були насіти з молитвою. Їм хотїло ся спати. Вони перестали, а відтак зараз полягали в сїно і заки Андрій та Івась скінчили, вони вже спали.

— Правда Івасю, що пан сотник гарний чоловік?

— Справді, я такий зразу був несмілий, що трохи не заплакав.

— Тобі треба осмілюватись до людей. Інше діло там, де були пани та їхні підпан-

ки, а инше діло між козацтвом. Тут всі рівні.

— А що ми завтра робити мемо?

— Посеред всього підемо купати ся. Тут є річка, хоч не така як Дніпро, але у двоє більша, як сей потічок, над котрим ми вивернули ся. Ходімо Івасю ще на двір. Я тобі покажу, якого гостинця я привіз см хлопчикам. Андрійко розвинув полотенце і звідсіля виняв два коники деревляні, гарно розмальовані.

— Де ти се купив?

— На базарі. Хиба ти не бачив, скільки там сего добра водить ся? Крамарі якраз під сю пору завозять, бо не оден запорожець схоче дитині купити.

— Якби ти мені був сказав, що тут є такі хлопята, я бувби теж що небудь привіз...

— Привезеш марік.

Пшли опять у шпихлїр і полягали на сїні. На дворі смеркало ся. Ще не хотїло ся їм зачиняти дверий, бо на дворі так гарно було. До шпихлїра заносило пахощами від цвітника, якої завела перед хатою цанна сотниківна. У дворі стало стихати. Парубки виїздили з кїньми на леваду. Чути було, як в оборі корови жуваля... В ту хвилию показало ся щось певеличке на порозї шпихлїра, тай відразу посунуло до хлопцїв.

— От і татарка навідалась, — говорив Андрій. Справді була се собака. Взмахуючи хвостом, вона пішла до Андрійка, лізнула його по лицю, обнюхала спячих дітей, поласялась коло Івася і лягла біля порога.

— Як гаку сторожу маємо, то й шкода зачипяти дверий — говорив Івась.

— І я так гадаю. Підожди, я ще вірню малих. Він нащупав покривала і покривав їх. — Тецер можемо спати. Доброї ночі, Івасю!

У дворі чути було, як сторожний козак проходжав ся та відмовляв молитви...

Хлопці спали до високого сонця. Пані сотничиха заходила до них кілька разів та не хотіла їх будити, поки самі не прокинуться ся. Аж проміне сонця заглянуло туди та засвітило їм у вічі, тоді і посхачували ся.

— Заспали ми небожата. Вставайте, купати ся пора!

Максим і Омелько протирали очі і поїхали.

— Ану, хлопята, понюкайте під вашими подушками. По там знайдете.

Хлопці повитягали розмальовані копилки.

— А хто нам поклав? — спитали разом.

— А ну, вгадайте?

— Це ти нам пливів із Сіци? — Вони страх раділи, що й купатись не хотіло ся їм їти.

— Ну, ходіть мерщій — нальгаз Андрій.

Вийшли всі, та попрямували до річки через розлогий сад. Тут садовини такої, що аж галузе нагиналось і треба було його підпирати колами. Та перед Спасом ніхтоби свочу не думив. Зараз за садом стояла велика согникова пасіка. Тут панував старий дід Микита. Хлопці постановили з поворотом від ріки зайти до него. Через леваду йшла поміж високою пшеницею придомтана стежка аж до річки. Річка була степова з низькими берегами, поросла з краю лопухом. Хлопці роздяглись. Андрій поліз перший у воду і позсаджував з берега хлопчат. Вони зразу боєзко держались його за шию, та відтак пішли у воду і стали плескатись та покрикувати.

Викупавшись завернули до пасіки. Дід Микита поравсь перед огорожею над улиєм, який треба було направити. Він і не счув ся, як позаду него гукнув Андрій.

— Добрий день діду! чолом тобі бемо.

— Якого біса репетуєш та бжолки лякаєш — відозрав ся сердито дід. Згодом він обернув ся.

— Ага! се ти Андрію? Коли приїхав?

— Приїхали ми вчора вечером, сьогодні прийшли щоб поклонити ся, а ти і сердити ся, хиба так годить ся?

— Чи я міг вгадати, що се ти? Давно твого голосу не чув, то й не пізнав, а тепер здоровий будь та розкажи, що на Січч нового?

Хлопці цілували старого в руку, а він гладив їх по голові.

— Щож би нового? Січовики у похід на Татар пішли.

— Якіб вони запорожці були, колиб у похід не ходили.

— Пішли з Донцями в купі.

— То й добре, більше їх буде, то й краще діло піде.

— А добичею треба буде ділити ся.

— Така та й добича на голодранцях Татарах, скільки кіт наплакав.

— То не варто було й трудити ся.

— Варто трудити ся, щоб козацтво не залежалось, не зледачіло.

— Треба Татар провчити, бо хоч вони не те, що в давнину, а всеж ся собача віра шарпне нашого брата, коли лиш нагода трафить ся.

— Воно й тепер так було. З микитинської паланки приходили на Запороже ко-

заки жалуватись, що Ногайці жити їм не дають.

— От бачиш, що треба було... Підождець хлопці тут, я вам меду винесу. У пасіку не заходьте, бо сьогодні пчоли розгулялись, то вас покусають. Дід пішов в пасіку, а за хвилину вініс кілька кришок меду на мишчині. Хлопці взялись до меду. Та зараз стали туди злітати ся пчоли...

Незабарем покликано їх від хутора. Хлопці справлялись з медом хутенько, подякували дідові і побігли. Максим і Омелько не могли наспіти за старшими. До того ще Омелько спотикнув ся і впав, а через него перевалив ся Максим. Оба добре чоломкнулись і стали плакати. Хлопці завернулись, щоб їх заспокоїти. — Від хутора заєдно їх кликали. Тоді Івась побіг передом, а Андрій йшов поволи з дітьми.

У хуторі покмітили якусь метушню. Сотник стояв з кількома старшими козаками з села і щось з ними балакав.

— Коли ви того певні, так нічого боєтись — говорив сотник. — Хай сурмач перетрубить по селу тривогу, то зараз рушимо.

Козаки відійшли, а сотник прикликав Явтуха:

— Зараз поїдеш на розїзд з дваїцятьма козаками. Чабани орду покмітили, я звелїв

трубити збір. Невеличкий кажуть загонець з півночи вертає та спочивати пристанув, тим лише для нас, та всеж воно — стереженого Бог стереже.

В тій хвилі почувалась в селі сурма на тривогу. В селі заворушились, ладили зброю і тільки на коний ждали, бо вони були на пасовиську.

Явтух побіг в конюшню, а за ним з десяток сотникових козаків. За хвилю ввійшли з відсіля в повній зброї і вели за собою осідлані коні. Хлопці ледви пізнали Явтуха. То вже не той балакучий, добродушний чоловіг, який віз їх сюди із Січи. Запорожець на всю губу. При боці шабля, за поясом пістол, а позаду довга рушниця. Скочив на коня мов молодик, оглянув ся поза себе, чи всі готові і виїхав за ворота. В селі аж клекотіло. Жінки прикликали дітей в хату, селом гнали чабани товар, вівці, коні, аж курява йшла..

Козаки стали ловити коний та сідлати.

— Стефане! виведи мого вороного — гукав сотник, а сам пішов в хату.

Сотниківна подавала йому шаблю та пістолі зо стіни.

— Колиб татарва сюди вдерла ся, так ховайтесь у кустарник на річці, в хаті все добро поховати. Я більше нікого не беру

опріч тих, що пішли з Явтухом. — Сотник вийшов на рундук і скочив на коня. — Оставайтеся під божим покровом та нічого не бійтеся, казали чабани, що їх небогато.

Сотник поїхав в село. Вся остала на хуторі челядь стала зброїтись. Сотничиха подавала з комори шаблі, рушницї, списи, сокири, з льоху вніесли порох та кулі і розбирали поміж себе. Сотничиха ходила всюди, чи все в порядку. Не видно було, щоб налякалась. Вона лиш ніколи споглянула з трівогою на дітний, на дочку, видко лише їх долею журила ся.

Осаула Панько розпоряджував як і що їм робити. Казав посїдлати конї, щоб були на поготовлю, колиб треба йти на підмогу. Сотничиха велїла набрати води у бодні, щоб було на поготові, колиб прийшло ся гасити пожар.

За той час виїздили на майдан коло церкви щораз нові відділи козаків. Сотник розїслав сторожних на всі сторони села...

Надлетїв поспільний козак від Явтуха зі звісткою, що Татари справдї рупили на південь поміж Михайлівкою і сусїдним селом Сторожницямп...

-- Не знати, чи Сторожницї рупились, тоїб можна їх взяти. Та й так ніколи гаялись

Він впорядкував свою ватагу і поїхали на край села, де скрились поміж вербами.

В селі остали жінки, старі діди та малі діти. Всі ожидали кінця з тривогою. Давно вже Татари не показувались сюди. Андрійко з Івасем хотіли подивитись, та сотничиха за-вернула їх і приказала не відходити нікуди з двору. — Тягла ся довга година непевно-го виждання. Все жите затихло. Хиба соба-ки гавкали з дворів.

Аж нараз задудніло з того боку села, начеб від великого табуна коний.

Від села відозвалась проймаючим голо-сом сурма, почулись рясні мшкетні стріли, далі воєнний оклик, крик і гамір. Люди, що остались в селі хрестились і молились. Від часу до часу чути було голос сотника, що лунав аж сюди. Відтак змагав ся лише га-мір, метушня, відірвані оклики...

Згодом надлетів посильний козак зві-щаючи усім, що Татар розбито на порох.

Люди зраділи дуже від сеї вістки.

Козак нігнав на село і по приказу сот-ника порозсплаво на всі сторони розїзди, чи часом який загін татарський де небудь не зачаїв ся. Розїзди мали їхати аж до сусідних сіл.

Тепер вже ніхто не вдержав дїтвори по хатах. Особливо хлопці пігнали в село. За

ними пішли Андрій і Івась. Та на селі небогато можна було цікавого побачити. На возах з високо настеленим сіном везли ранених. Вони мали позавязувані полотенцями голови, руки та ноги й постогнували. Кожного завезли до його оселі, знимали обережно з воза і заносили до хат. Повезли кількох вбитих прямо під церкву. Сюди бігли найблизші кривні і голосили по покійниках. Все те наводило сум на ціле село.

Аж згодом надіхав сотник на своїм воронім. У нього була повязана полотном голова. На лиці засохла кров. За ним їхала його сотня. Сотник видавав розпорядки осаді, а сам підогнав коня прямо у свій двір. Сотничиха побачивши його таким лицем руками сплеснула.

— Нічого не бійсь, жінко, — говорив весело зомик. — Трохи мене Татарин подрапає, та бач нічого мені, коли на кони сиджу: за то він сердега вже певно нікого не вкусить більше.

Сотник віддав коня хлопцеві і пішов по східнях у хату. Прикликали зараз Микиту з пасіки. Він взяв ся до свого діла, а сотничиха з дочкою йому помагали. Хлопці були на селі. На кінці вели повязаних Татар по двох, їх окружали козак з довгими списами. Із заду йшло кільканайцять молодичь та

дівчат, дитий недолітків, та кремезних парубків, яких саме відбпили Татарам. То був татарський яспр пійманий десь далеко на Україні. Народ стояв по краям вулиці і цікаво придивляв ся сьому походови. Люди показували собі пальцями і гүторили між собою. Цілий похід цішов у двір сотника. Сотник обмитий і завязаний чпстим полотном стояв на рундуку, робити справу з бранцями. Зібрала ся сільська старшина: судя, осаула, писар, десяцькі, отамани. Сотник був веселый. Йому подали його велику люльку і він закурив.

— Не довго воно, а так без люльки навкучилось, начеб три дні не курив... Гей жінко! перш усього зведи бранцям дати їсти, вони білягя. Бог зна від коли не їли. Татарри можуть підождати, хай вибачають...

Сотничиха пішла між бранців. Вони були знеможені, змучані, голодні і спражені. За сотничихою йшли наймички, несучи цілі оберемки хліба, сушеної риби: винесли й бочку молока...

— Їжте люди добрі, будь ласка — припрошувала сотничиха. — а вони мов згоднїлі ровки кинулись на їжу. За той час молодші відшукали своїх дитий між бранцями нестичи їх, голубили, та аж плакали з радощів. Між бранцями була якась панї з

гарною дочкою і малим хлопчиком. Хлопчик був так знеможений, що мов неживий лежав під вербою в холоді з заплющеними очима. Мати з дочкою сиділи затрівожені над хлопчиком. Його лице замарене було болотом. Довге біляве волосє позлишалось, закудовчилось. Панська одежина була подерта. Так само обі пані були в подертих одежах з розкудсвченим волосем. Молода дівчина сиділа мов нежива сперши голову на колінах. Бідна мати йшла хитаючись до керниці за водою, бо саме хлопчина отворив очи і простогнав: води. Пані озиралась чим води набрати. Хотіла набрати в пригорщу, та руки у неї тряслись... Її побачила сотничиха.

— А дайтеж хто сій пані якого корячка води набрать.

Андрій почувши се метнув ся у хату за корячком.

— Андрійку, приклик там Микиту, — кликала сотничиха йому у слід.

Сама пішла до пані.

— Не журпсь, моя бідна, сердешна, відпочинь, про дитину не журпсь. Я післала по нашого пасічипка, він певно твоїй дитині поможе.

Від тих м'яких слів пані зариділа. вона хотіла йти з сотничихою до дитини та так заточилась, що мало не впала на землю.

Сотничиха піддержала її в саму пору і повела. Хлопчина лежав мов неживий. Андрійко приніс корячок з водою, мати підвела йому біляву головку і напоїла. Спеченими губами проковтнув двічі і опять поклав ся на землю.

— Яка вода добра — заговорив по польськи.

Мати припала до нього і стала приговорювати пестливими словами. Сотничиха стояла над ними.

— Ви мабуть голодні, зараз звелю принести вам молока.

— Спасибі вам, хай вам Бог заплатить, бо я не в силі, нічого у мене нема — і вона знов заридала.

— Андрійку, хай тут принесе Горпина глечк молока.

Надійшов Микита: — Хто тут скалічений?

— Микито, голубе, — говорила сотничиха, — оглянь отсе хлопця. та порадь що небудь.

Микита прикляк коло хлопчини і став його оглядати. Повів рукою по грудях, руках і ногах. пощупав голову. обернув горі спиною і посмотрив крижів та ребер, відтак послухав ухом серця і довго держав руку на чолі.

— Нічого нема зломаного, ні скалічено-

го. Він дуже знеміг ся та налякавсь..., згоднів... панська дитина не навична... нічого йому не буде... може тряця його бізьме від того що яз землі спав та на те ми порадино, здоровий буде, не журись. Та ми його звідсіля візьмемо. Найкраще йому буде в пшихлїри, бо в хатї горячо. Звели панї сотничихо принести яку сорочину чисту з Омелька або Максима, щоб його передягти у сухе, розумієть ся вмити його треба. Андрійку, подбай, щоб вода була, а я його занесу.

Він взяв обережно хлопця на руки і поніс в пшихлїр, де тої ночи спали хлопці Сотничиха пішла між пших бранців. Панї подалась за Микитою, а її дочка остала на місци, начеб не бачила, що довкруги неї робило ся. До неї прийшла сотниківна Одарка та беручи її за плече сказала:

— Ходи зі мною, тобі передягти ся як слід, геть на тобі шматя рознесли, що голим тілом світиш.

Панночка підвела очи, мов зі сну прокинулась, та не могла своєю силою з місця рушитись.

Одарка підвела її.

— Де мама? де Стась? — питає налякана.

— Не журись, голубко, вони безпечні,

а ти ходи зі мною у мою кімнату, я тобі свою одежу дам.

А тим часом сотник на рундуку допитував пійманих Татар. До того прикликали козака, що знав татарську мову.

Татари звиняли себе, що вони й на думці не мали чіпати козацьких запорожських осель, що хотіли туди перейти у свій степ, везучи частину добичі з Волиня, що сей саме загін відстав від головної орди та припадком лише туди попав ся...

— Відкіля ви йдете, скажуть нам ваші бранці, а тепер ми порадімоєь зі старшиною, що з вами робити... Як ви гадаєте панове товаристо?

— Що тут багато говорити. — обізвав ся суддя. — Вони бісурмени напали християнський край, взяли християнський ястр, за се їх треба покарати бо вже, не поведемо їх на базар продавати, як вони нашого брата, їм треба відрубати голови тай біді край...

— Так буде найкраще — обізвавсь инші — тай найменше клопоту...

— А я би не так казав, — говорив сотник. — Подивіть ся, скільки їх тут. Скільки би тут голов відрубувать треба: рука зомліє. То не лицарське діло повязаним рубати голови. Правда, що вони нас не чіпали, бо не чути було. Подумайте, скільки тут робучих

рук змарнувалоб ся. Я так гадаю: Розділім їх поміж громаду, на кожний двір по скільки випаде. Хай нам роблять коло хліба, бо тепер саме пора, а в осени по роботі пустимо їх на всі чотири вітри. З того будемо мати ще й сю користь, що не зачісимо тих чортяк. Коли їх подратуємо, то шельми прийдуть до нас цілим загоном, а тоді може бути нам халепа. Чепш дідька з рідка...

— Розумне слово сказав ти пане сотнику, так буде найкраще. Хліба у нас доволі сього року, конячого стерва знайдеться, бо вони сала не їдять, горівки меду не пють, а робучих рук треба. Півтора сотні наших пішли з січовиками... Так буде найкраще...

— Згода панове?

— Згода!

— Проголоси се, козаче бранцям і скажи, що як би котрий поважив ся втікати, так неперемінно повисне.

Перекладач сповістив Татарам присуд старшини і вони дуже зраділи. Вони стали кланятись сотником і присягати на Магомета що жаден не втече.

Зійшов ся повен двір козаків і стали паювати поміж себе бранців.

Тепер прикликали християнських бранців перед старшину. Вони стали кланятись

хапати сотника за одержу та дякувати...

— Не нам дякуйте, люди добрі, а Господеві небесному, що вас освободив з неволі. Те що ми зробили, зробилиби й другі козаки, бо се наше святе діло обороняти християнський народ від бісурмен; а ви мені скажіть, з відкіля ви?

— Ми всі з Полонного близько Острога. Нас захопила татарва у полі при сінокосах. Село спалили, народу вибили тьму, спалили і зрабували панський двір, вбили завідчика, а його жену, дочку та дитину у полон взяли. Вони тут між нами. Наволоводили нас Господь знає куди, ми терпіли голод таї спрагу, водились ми більше тижня, та прийшлоб ся нам пропасти так, як багато нашої дрібноти заморилось, та вас Бог прислав нам на вибавлене...

— Наші козаки розберуть вас як гостий до своїх хуторів, відпочиньте, відживіть ся, а опісля подумаємо що робити треба... Гей панове товариші, а заберіть тих бідних до себе у двори, у мене також який десяток може примістити ся... А де люди добрі ваша пані?

— Нею пані сотничиха піклуєть ся.

— А який той ваш пан був? — спитав оден козак, що колись також панським підданцем був, поки на Запороже не втік.

— Поганий був чоловік, ланциною мучив, карав...

— За те покарав його Бог, а тепер його жінка та діти під козацьким тинном остали, тай то ще благодать, що у Крим не попали, а то ще гірше було би...

— Ми би їм куска хліба не дали, бо далебі не заслугоють на те, обізвалась одна молодиця із пійманих...

— Гріх тобі таке говорити, гримав сотник. Досить для неї кари, досить. Чоловіка втратила, і з пані зробила ся жебрачкою, та потому з своїми підданцями татарську падлину мусіла жувати... Я її кривди не зроблю, хоч у мене їй панства не буде...

VII.

Малого Стася передягли в одержу Омелька. Микита напоїв його зілем і прикриг козухом, щоб зіпрів. Його не відступала бідна мати на хвилю. Сотничиха принесла їй свою одержу і трохи теплої стравн. Панночкою зайнялась Одарка в своїй кімнаті. Вона прибрала її в свій найкращий одяг, в мережану сорочку, зелену спідницю, наділа на неї гърсетик та ще й гарне намисто на шию з великим дукачем почіпила. Її гарну головку і цолове мов лен волосе причесала і квітку почіпила.

Панночка ще не відійшла з переляку. Позволяла з собою робити, що Одарці захотіло ся.

— Якаж гарна з тебе дівчина — говорила Одарка, відступившись трохи та цуп-глядаючись на віддаль. — Далебі, що й рідна мама не пізнає... Ой лишенько, булаб і забула; Таж у тебе черевиків нема. . твої підрались геть, підожди голубко, є в мене зайві і черевики і паньчішки, усе, тобі дам, лише не будь така мов мертва. Та дякуй Богови, що тебе з татарського пута освободив, гіркаби тобі доля була. Біда нашій сестрі у татарську неволю попасти. Тебе би відлучили від матери від братчика, та якому і репоганому Турфови у гарем продав. А як тебе звуть, панночко.

— Я звуєь Марпилька...

— Себ то по нашому Марійка, та: я тебе і звати буду, бо тамто чогось мені не складно вимовляти... У тебе батько є?

— Його Татари вбили — говорила Марпилька тай розплакалась.

— Так йому було на долі написано, хай з Богом спочиває, та ти сердешна не плач, шкода твоїх сліз, ними його із мертвих не воскресити. . Кілько то наших козаків гине, та щож діяти?... Ну, не плач бо, перестань.

Одарка припала до неї обняла за шию стала цілувати...

— Натягни ще наньчішкі мої і черевикн я тебе до мами твоєї поведу, вола в шинхлірн. коло того братчика. А як його звуть?

— Стась...

— Я не знаю, як воно буде по наньому та я поспитаю батенька, він усе знає. Ви певно Ляхн будете...

— Так ..

— Ну, все одно, коли ви лиш хрещені, то у нас між козаками бідн вам не буде... Ну, тепер, Марійко, коли ти так гарно прибралась, я поведу тебе в світлицю та батькам покажу... Одарка взяла Марійку під руку і повела у світлицю. Тут сидів за столом сотник і частував старшину медом. Сотничиха припрошувала гостей.

— Матусенько, поглянь, се моя нова подруга, зовіть її Марійкою.

Усі подивились. Дівчинна вийшла на причуд гарна...

— Здорова була, панночко, — привітали її всі.

Сотничиха поцілувала її в чоловку.

— Булиб за тебе, небого, Татари взяли великі гроші. — каже судія, дивлячись на її вроду, а сотник перебив:

— А тапер хай вибачать, бо не візь-

муть... Чи ти дівчино їла що небудь сьогодні, бо з сих цяцьків, що на тебе Одарка поначіпала, ситою не будеш.

— Яб хотіла маму побачити — говорила Марійка, вже по українськи.

— Ляшка, а по нашому добре балакає — відозвав ся дядько Явтух, що сидів посполу зі старшиною і попивав мід...

— У мене була пістунка із Українців та я від неї навчила ся.

— Ходи, поведу тебе до мами — казала Одарка і повела її за руку у шпихлїр.

Челядь що стояла на дворі і не пізнала тепер тої обідраної бранки татарської...

Зближаючись обі дівчата до шпихлїра стрінули діда Миклиту, що саме виходив від хорого хлопчика.

— А як там з ним? — питає Одарка.

— Нічого, здоровий буде. Вже пріє по липовім цвіті, а се знак, що й трясці не буде — відповів дід на ходу у свою пасіку. Марійка від того дуже зраділа....

Панї дуже здивувалась, побачивши свою доню в такім одязі.

— А ви, мамо, як передяглись? — спитала Марійка, побачивши свою маму одягнену в убрание сотничихи та ще з повязаною хусткою на голові.

Обі посміялись із себе, перший раз смі-

ялись від того нещастя, яке їх стрінуло.

— Слухай, Марійко — говорила Одарка. — Коли ти чого небудь забажаєш, зайди до мене у кімнатку. Одарка відійшла.

Марійка присіла біля матери на сні:

— Які вони всі добрі для нас — заговорила перша Марійка, — як вони нами піклують ся мов рідні...

— А я перечувала, що воно не так є, ні все говорили, що то народ дикий, безсердечний, що вони до нічого більше не вдались, як у полі на панщині робити або рабувати, а воно ось що... Як ми нераз против них грішили, що з ними пани на Україні не витворюють, а воно ось що показує ся.

— А перечувала, що воно не так є, як говорили про них наші. Нераз я плакала, як покійний тато казав їх за що небудь тяжко карати, карати без серця та милосердя.

— Про батька не яло ся тобі, доню, говорити слів догани. Він так робив, як усі пани робили, бо всі тої думки, що Українців можна удержувати в послуху гострим поступованєм, не попускаючи їм в нічим на оден волос...

— Та вжеж, воно треба було провірити, як воно є. Кілько то сліз пролито було і за се мабуть нас Бог скарав, і ми тепер діди...

Марійка закрила лице долонями і заплакала.

— Ніхто Божих шляхів не провідає... Коли се була кара, так ми свої гріхи спокотували.

— Дай Боже, щоб се був край наших біди...

Тим часом на дворі було дуже гамірно. Вранців християнських остало небагато, бо розібрали їх козаки по своїх хатах. Челядь стояла гуртками і розказувала всілякі пригоди нинішнього дня. Поміж ними вертілись Андрійко з Івасем, щоб розвідати про те, чого самі не могли бачити. Їм жаль було, що пані сотничиха заборонила їм віддалятися від хати. А люди розказували собі, як Чабан Омелько їдучи за кіньми, покмітив в степу татарський табор, як він не показуючи нічого по собі полишив коні на божу волю і завернув що сили в село, щоб звістити людей про небезпеку. Оповідали відтак, як справно Явтух їх підглядав, як повзав гадюкою під сам табор, поки не розвідав усього, чого йому було треба. А вже найцікавіше було, як пан сотник із своїми козаками вдарив з боку на вікаючий татарський табор, як вгнав ся в середину перший на своїм воронім коні, як рубав завзято. Хлопці чуючи се аж горіли з радощів та жалували, чому вони ще не козаки і не можуть ворога бити.

Від того часу плыло жите на хуторі сотника Жмута так одноманітно, що й говорити нема про що. Послідню пригоду стали люди забувати. Лише хлопці малі вигадували по селу ігрища в татар та козаків.

Пастав відтак оден тиждень слоти. Дощ падав день у день. Тоді хлопцям страх навкучилось, а сотник звелів собі відчитувати минеї, які дуже уважно слухав. У ті дни заходили до нього козаки сусіди, приходив місцевий священник, і вчитель. Сиділи у хаті, а Андрійко читав книжку про святців божих своїм дзвінким голосом. Інколи проводив вчитель кращих хлопців із своєї школи, приходили два поповичі Танас і Пархомій, яких вчив батько дома, і виручали Андрія, коли змучив ся. Сиділи було так довго в ніч. На дворі хлюпав дощ, небо зайшло хмарами, а вони усі сиділи в хаті. На прикінци сотник частував гостий медом і тоді розходили ся по домівках.

Слота тревала цілий тиждень. По вулицях стало болото, річка мала повні береги води. Слота дуже людям надоїла, бо то вже і хліб з поля було час збирати. Люди споглядали на небо і всіляко ворожили.

Аж по тижни став подувати вітер. Хмари рідшали. Місяцями показувались полоси голубого неба, инколи блиснуло сонце ясним

промінем. У вечер хмари понесло геть і на чистому небі показалися ясні зорі. Таку новину приніс козак у хату сотника, де оцять зібрались слухати слова божого.

Від того усі зраділи. Кождий міркував до якоїби роботи взятись йому завтра. Робота в полі дуже пришізнилась.

— Не знать, як людям догодити — говорив священик. Иноді така посуха, що годі діждати ся водиці небесної, а иноді знова таке леть ся, що на цілий рік би стало.

— Все те від Бога — обізвав ся вчитель — а чоловік, щоб який мудрий, того не переїначить.

— А воно є такі мудрці, що хмару тягне або відверне...

— Не говори так, Пархоме, — упоминав пан-отець — нема таких мудрців, се одному Цареві небесному таке можна...

— Що ні говорить, пан-отче, а такі люди є. Мій покійний дід розказував, що такого знахора знав і його чудеса на вічн бачив...

— То сей знахор напевно з чортом покумав ся. се чоловікови не під силу...

— Того я не знаю — продовжав Пархом — за се покійний дід нічого не говорив. А каже, таке: було, як наближаєть ся чорна хмара, той чоловік — я забув його імя —

вийде на поле без шапки, ходить границею наших піль і якісь молитви відмовляє, руками вимахує, та такий тоді, що не приступай та не чіпай, він начеб нічого не бачив, не чув. Ходить так, аж цілком знеможе ся і таки де небудь на межі між ланами мов неживий впаде. А хмари колотять ся, мішають ся, в них клекотить, начеб бода варила ся, а відтак геть завернуть і підуть боками... То сей чоловік таку працю звычайно опісля відлежав, не міг ні рукою ні ногою рушити... А се, що ви кажете, буцім то він з чортякою покумав ся, то неправда.

То богомільний чоловік був, у церкву як слід ходив...

— Мовитвою щирою та твердою вірою можна усього доконати — говорив священник.

Ісус Христос, наш спаситель глаголе до апостолів своїх: колиб у вас на стільки віри у серцю, як гірчичне зернятко, ви бч одним словом цілі гори з одного місця у друге переносили та переводили...

— Вже ви за чортяку куме і не говоріть. він на те є, щоб людям пакостити, а не помагати....

— А часом то й чортяка люднї віддячить ся — говорив козак Прокіп Задерний.

— Мій покійний батько розказував, що

у давнину, під Каневом у балці над Дніпром запорожець жив. Він з чортом не знав ся, але знав таке, що чортяку побачив. Бо то не кождому чоловікови се можна. То є таке сало, не знаю з чого воно береть ся. Помажеш ним око, так зараз і бачиш усю чортову сімю.

Такого сала той запорожець звідкись роздобув. Йде він раз над Дніпром на рибу. Аж глянь над болотом в очереті чортяка сидить. Старий чорт був, а такий збіджений, обдряпанний, аж жаль було глянуть. Сидить тай задумав ся. Аж гук з очерету вовк виходить. Покмітив чортяку тай закрадаєть ся. А відомо усім, що вовк чорта так схрупає начеб ягня. Так, так. Чорта або св. Юрій громівкою вбе, або вовк зієть. Без того, то вона так би на світі намножились, що нашому братови не булоб де жити. А св. Юрко, то так начеб осавула над вовками. Він ними розпоряджає, а вони його слухають.

— Та ти, Прокопе договори вже раз, що з тим чортом стало ся?

— А нічого не стало ся. Лише що вовк ладив ся до скоку, а запорожецьви жаль стало, та як не гукне: — Бережись, чорте! А чорт іно оглянув ся тай гульє у болото. Вовк завернув і пішов у ліс.

Згодом якось, у ту сторону Ляхи зай-

шли. Вони тоді розбили козаків і брались геть винищити козацький рід. Розіслали по Україні команди, що за козаками усюди нюпили. Дізнались Ляхи і за того Запорожця. Оточили балку довкруги і вже булиби його піймали. А запорожець сидить собі у своїй землянці і нічого не знає. Приходить до нього пан у хату:

— Здоров, козаче!

— А здоров!

— Ходи на зорі поглянуть...

— Які там роби, на що вони мені?

— Ходи козаче, не гай ся. Ляхи балку обступили, живого піймати тебе хочуть...

Запорожець виходить на світ, рушниця у нього в руках. Йде в оден бік балки — Ляхи, у другий бік, Ляхи. А панок все за ним слідком та посміхається:

— Ну, кудю втечеш, козаче?

— Бачу, що нікуди мені втечи. Прийдець ся загинуть, та не дешево продам я своє жите. — Він подав ся у землянку, щоби звідсіля оборонятись та тут загинуть. А панок йому:

— Я тебе ізбавлю, — каже.

— Не твоя сила. Так мені і пропадати...

— Ні, не пропадеш, сїдай мені на спину...

— Запорожець гадає собі: їздив я на

ріжних конях та ще і на панови поспробую.

Поліз він панови на спину, чепивсь руками за шню, підобрав ноги, а пан як свисне собою в гору, аж під хмари, і так заніс його аж під саму Січ і там його посадив.

— Порадь собі сам тепер моя сила на Січ не може.

Запорожець бачить вже, з ким діло, тай каже: — Спасибі тобі антишку. що від загибелі вибавив, та коли ти гадаєш, що я за те тобі душу свою запишу, то нічого з того, краще занеси мене назад у балку, хай мене краще Ляхи замордують...

— Нічого я від тебе не хочу. Я лише за те тобі відплатив ся, що ти мене від вовка остеріг. — І з тим словом чортяка мов під землю провали вся... а запорожець помандрував у Січ...

— Не пристойно нам такі речі слухать — говорив священик краще ми скажім господареви: доброї ночі і ходім во свояси...

На другий день взялась дуже гарна погода Сонце світило від самого ранку. Люди ладились з косами та серпами у поле. По цілім селі чути було клепане кіс. Ладили вози Дітвора вийшла гурмою на вулиці, ступала по калюжах води. згортала свіже болото і робила буханці, вареники...

Як вже сонце підійшло вище, село о-

пустіло. Осталось лише діди немічні і жіноцтво з діворою.

Січовим школярам не було ніякої роботи. Вони зайшли на повіство і стоваришували ся з поповичами. Ходили разом ловили рибу в річці. За ними йшли слідом Максим, Омелько та малий Стась, якого прозвали Остапом. Пані зразу не хотіла хлопця від себе пускати, та він так напирив ся, що годі було його здержати.

Марійка товаришувала з Одаркою. За не пані не знала, куди дітись. Козацька простота її разила. Вона була, що правда, до усіх приязна, та не могла зі своїм теперішнім положенєм зжити ся. Завважала се пані сотничиха. Зразу думала, що се задля не-смільвості і старала ся паню осмілити до себе. Згодом пані дала її дізнати, що пані-пняхтянка, то не те, що козачка.

Одного разу зачула сотничиха, як пані докоряла дочку: — Ти до краю спростачієш та козачкою станеш, що ніяк тебе у наше товариство повести.

Сотничиха сказала про се чоловікови.

— Хйба я не бачу? При найблизші нагоді звелю відвезти їх у Київ, хай самі про себе промисляють.

А хлопцям було тут наче в раю. Сотник звелів Явтухови вчити їх їздити на ко-

ни, „щоб козацькі діти не марнувались”. Тепер вже і про Січ забули і радіби тут на все остати. Кілька разів їздили з нічліжанами у степ, возили з поля хліб, а час минав стрілою.

Наспіла пора відїзду. Сотник звелів Явтухови відвезти знов хлопців. Тоді окрім воза на яким їхали, навантажили другий усякою провізією для школи. До того ще сотник дав Явтухови канчук з червінцями для шкільного отамана січового.

Всі дуже щиро пращали школярів. Сотничиха мов рідна мати супроводжала їх, а панна сотниківна попадавала повні пазухи горіхів, медівників та пряників, щоб у дорожі було що їсти. Стара Горпина аж заплакала пращаючи їх. Вона заедно голосила, що їх більше вже не побачить, бо їй сього року вмирати прийдець ся.

Навіть пані з дочкою та синком вийшли хлопців пращати.

— Тями, Андрійку, — гукав сотник з рундука — на рік прїїзди знову та приведи зі собою того кучерявого баранчика...

Дорога на Січ відбула ся без жадної пригоди. Тепер степ трохи не так виглядав. Лани блищались стернею, трава місцями покосена, а далі зісхла від сонця встеловала степ сірожовтою соломсю...

VIII.

Вернувши на Січ, застали вже козаків, що у похід ходили. Похід повів ся як слід, козаки навіть не йшли до Криму. Покарали добре степових Татар, побили, набрали табунів коний. Відтак мурза тої орди заключив з козаками мирову і поприсяг, що ніколи козацьких осель не буде чінати. На тім похід і скінчив ся.

На Івася чекав нетерпеливо дядько Касян. Стрінувши хлопця трохи його не задавив в обіймах, так дуже радів.

Для школярів пачалось звичайне життя у школі при науці, серед таких самих обставин, як і перше.

Минуло так пять років. Ще року, приїздив за ними Явтух і забрав їх у Михайлівку. По пятім році Андрій виїшов із школи і перейшов до новиків, себто до тих, що ще козаками не були, а під рукою козаків старших вчили ся козацького воєнного ремесла. Та мимо того він не перестав дружити ся з Івасем і вони нераз нагадували собі, як то гарно буде, як вони стануть козаками товаришами і тоді по козацькому звичаю запрягнуть собі у церкві побратимство. Молодики ходили з козаками і не-

далекі походи, а коли молодикови повелось доконати щось таке, чого від нього не вимагало ся, тоді товариство приймало до гурту, і час його молодництва переривав ся.

Січові козаки робили всіляку службу для Січи. Ловили звіря, рибу, їздили на розїзди, на посилки, перевозили людей через ріку. Андрійка передали під руку старого перевізника Охрима Хвоста, длятого, що він добре знав ся з водою.

Одного разу приїхало на Січ посольство московського царя. Було кількоро знатних людей, а між ними думний дяк Фома Васаров. Він привіз Запорожцям богаті дари і упоминки. Цар просив козаків, щоб дали йому військову поміч.

На Січи був звичай приймати послів від чужих держав з великими почестями. Тож і тепер кошовий батько впрядив їм на зустріч старшину козацьку. Посли стояли на другім березі ріки. Старшина козацька зійшла на порон і перевізник відчалив від берега. При обслузі порома був і Андрійко. Він бачив усе, мав нагоду придивити ся цілій церемонії, повитаня. Московські послы були одягнені в довгі халати з шовкової золотом тканої матерії, в великих кінчастих шапках, рамованих дорогим соболевим футром. Козаки у гарних оксамітних контушах, в сапано-

вих чоботах на срібних підківках з шаблями та пістолями за поясом вийшли на беріг і подались до московських шатрів. Тоді вийшли і Москалі та стали собі обопільно кланятись. Андрійко бачивши тих бородачів, та прирівнюючи їх до гарних, складних козаків з чисто обритими лицами та головами з довжезними вусами, сміяв ся в кулак. Москалі у своїх халатах були неповоротні. До того вони держались з такою повагою задержши голови в гору, начеб їх хто на коли настромив.

Наговоривши собі цілу кошицю чемностий на повитанє, пішли всі до ріки. Козаки пустили гостей на пором. Відтак відчалили пором від берега і він помчав ся на ріку...

Не знати звідкіля взялась на ріці більша філя. Вона закрупила пороном і обернула його боком. Керманч запер ся кермою і вона зломилася а пором поплив безвпинно долі водою.

Тобти ще нічого, та на противнім березі, куди саме рвуча вода несла пором стояла над берегом камінна скеля. Заходила небезпека, що коли філя ьдарить пороном о скелю, так підє він неперемінно в драбезги і всі потоплять ся. Порома не сила було здержати. Козаки покидали контуші, повідпинали шаблі і ладились скакати у воду. А що зробити з Москалями? Ледве, чи вони знають

ся з водою, та чи дадуть собі раду. Москалі дуже налякалися. Вони знали, що приходить ся їм послідня година. До того ще оден керманч, що хотів веслом здержати пором, втратив рівновагу і мірнув у воду. Заки його голова показала ся на верх води, пором був вже далеко...

Тоді Андрій скинув з себе свиту, сорочку і штани, поскакав на перед порома і скочив у глибоку воду. Усім здавало ся, що він хоче втечи від небезпеки. Андрій тимчасом показав ся на верх води і плив що сили до берега. На його плечу видно було линву, що одним кінцем потапала у воді, а другим була привязана до порома. Андрій явив дуже пвидко до берега. Доставши ногами дна, він хопив линву обіруч і з тяжкою бідою, поки линва не напружилась виїшов на беріг. Він став з усеї сили тягнути пором до берега. Та вода була дуща від него, і булаб його неперемінно потягнула до себе. Андрій йшов берегом, держачи все линву в руках, поки не натрафив на березі грубезну вербу. В одну мить завинув линву за пень верби, та ще обкрутив кінець довкруги грубої гиляки. Пором задрожав так, що московські послы аж попадали і став колихати ся. Було се яких пятьдесят кроків від тої небезпечної скелі. Андрій став що сили кли-

кати помочи. Козаки бачили з берега, що діє ся, та ніхто не знав, як сему порадити. Всі були певні, що не минути поромови скелі, та що прийдець ся їм напевно загинати. Тепер бачучи що стало ся, козаки стали бігти що сили до того місця. Десяток сильних рук чешили ся ливви і стали притягати пором до берега.

— Як ти хлопче називаєш ся? — спитав старшина Андрія, що стояв на березі голий, та важко дихав від утоми.

— Перш одягну ся, а опісля скажу, — говорив Андрій.

Він скочив на пором, трохи по дорозі не перевернув товстого московського посла і став одягати ся.

— Та се Андрій Грушка, новик, що йно перед роком січову школу покинув, — говорив керманч...

— Грушка? ого-ж! Твій батько на морю загинув, славний козак був, під Очаковом, тямлю добре — ну в батька ти синку вдав ся, та нам життя вратував... спасибі синку, — старшина погладив його по мокрій гслові.

— Какої маладец, спасібо Андруша. Как тебя зовут Груша? так лі?

— По вашому либонь груша, а по нашому таки Грушка...

— Всьо равно, любезний мой. Пані-

маєш ти, що зделал? Ти спас жите верних дітей васточново царя.

— Або я знаю чні ви діти будете, спас, чи не спас, а зробив як слід було, коли керма зломилась.

— Харашо мальчик, ми тебя цареві пажалуєм.

— Та чого мене жаліти, коли мені нічого не стало ся, — говорив Андрій сміючись... Колиб я втопив ся, то й вам так би було, і не жаліли-би...

Козаки стали сміяти ся.

— Как он резко возражает! — говорили Москалі — какая дьорзость!

— Не дивуйте ся ваші милости, він не розібрав як слід вашої річи — оправдував старшина.

Посли поглянули по собі, а далі стали скидати гроші, які оден хотів передати Андрієви.

— Спасибі вам панове, я не візьму, мені не треба, за гроші я у воду не скакав.

— Візьми Андрію, а то обидять ся, вони послі великого царя, се вони тебе нагороджують.

Андрій взяв гроші та впустив у свою кишеню.

— Спасибі вам мої добродії за почесне,

і здорові будьте — він хотів йти, та старшина задержав його:

— Тобі слід хлопче поцілувати їх в руку.

Андрій від нехочу обійшов всіх Москалів цілюючи їх чергою по руках.

— Ти грамотной? — питає думний дяк.

— Я скінчив січову школу і знаю грамоту добре...

— Ми возьмьом тебя в Маскву, мальчик, — говорив думний дяк.

— Спасибі, я з Січи не піжду, — відрубав Андрій і пігнав до пристані.

Тут обступили його зараз козаки і стали допитувати ся, що і як.

Тимчасом послі пішли у Січ. Із січових валів гримнула гармата на повитане великих гостей. На стрічу вийшов кошовий батько і по повитаню повів гостей в хату. Сюди позносила челядь скрині з подарками для Січи від московського царя. — Коли кошовому розповіли сьогоднішню пригоду, він каже:

— Бравий хлопець у свого батька вдав ся. Як гадаєте панове, йогоби слід у козаки вивести...

— Молодий, але проворний та розумний з біса. Я тямлю, як кілька літ тому школяра товариша з топелі виратував...

— Приклич його сюди, — каже кошовий до посильного козака.

Побігли до перевозу за Андрієм.

— Ходи небоже, кошовий кличе.

— А то чого?

— Не бій ся, бити не звелять..

Андрій пішов так, як стояв. Кошовий подивив ся на него, оглянув:

— Мені здавало ся, що то ще дїтвак, а то козак мов дубок. Слухай хлопче: за се, що ти сьогодні зробив, що тільки людям жите вратував, і то послам великого царя православного, ми тебе в козаки — товариші переводимо. Ти ідеш до переяславського куреня. Одежу та зброю видасть ся тобі з січової скарбниці, ти заслужив на се...

— Спасибіг ясповельможний пане за честь, спасві і за подарки, та в мене є свої гроші не то що на одежу, але ще й коня за се куплю...

— Ов! а звідкіля ти гроший роздобув? У похід ходив, що?

— Ні, отсі добродії мене, як вони кажуть пожалували, та гроший богато дали за те, що трохи в воді замочив ся...

— Так буде як я кажу, а гроші сховай. Тобі треба до куреня вкуштити ся та товаришів як слід почастувати — ну йди з Богом. Коня поки що тобі не треба. Твоя доля не

на коні, а на байдаку, ось що. Ну, йди собі з Богом, та зайти в канцелярію, щоб тебе у список замістили...

Андрій не чув землі під собою, так радів. З канцелярії пішов у складню січову, де видали йому одяг і зброю. Зараз і передягся. Надів ланкові чоботи, широкі з матнею штани, надів зелений жупан, підперезався цвітистим поясом, приєднав шаблю і надів високу овечу шапку з червоним дном. Пробував покрутити вуса, та його ще не було, бо йно що мох засіяв ся. Перш усього пішов в школу. Колишні товариші зразу його не пізнали, а далі дуже зраділи, обступили його довкруги та стали випитувати. Івасеві аж очі світили ся з радощів:

— Така нагла переміна з тобою Андрію, скажи, як воно стало ся?

— Нічого, сьогодні я Москалів з топелі виратував. Нашим булоби нічого не стало ся. Я знаю, вони булиб поскакали у воштай виплили, але довгополим москалям булоб капут...

— І за се тебе в козаки перевели?

— Не тільки те, ще Москалі добряги цілу пригорщу червінців дали.

— Ну, тепер хлопці, здорові будьте, я опісля до вас зайду, тепер мені до куріня пора...

— До переяславського...

— Там дядько Касян Бистрий записаний.

— Я се добре знаю і тому мені би його поглядати треба.

Андрій відійшов бадьорно. Він підпустив шаблю так, що аж по землі волочилась. Хлопцям трохи очі не повилазили, так дивились за своїм колишнім отаманом. Андрій стрінув на базару Касяна.

— Ах ти дїтваку коханий, чував, я чував, та шукаю за тобою усюдечка, де ти пропадав? Ходи-ж хай тебе обійму...

Касян обняв кріпко Андрія та вицілував сердечно:

— Ось воно як, не давно такий дїтвак, що на руках його носив, а тепер: дивіть на него. Ну, хай тебе ще раз чоломкну. — Ага! У який курінь тебе записали?

— У твій дядьку, у переяславський...

— Я тобі тепер не дядько, а товариш -- ходи я тебе проведу... Ти знаєш козацький звичай?

— Знаю.

Пішли до куреня. На дворі на приспї слідів як раз курінний отаман Панько Кабиця з осавулом і кухарем.

— Кланяюсь тобі батьку отамане, ново-

го товариша привів. Кошовий призначив.

— Яке діло кошовому до нашого куріня? Сюди головусів не приймаєть ся. Йдїть собі до шкільного куреня, там вас певно го товариша привів. Сюди його кошовий приймуть...

— Та ти батьку не гнівись. У школі ми вже побували, а тепер отсей мій товариш таке гарне діло зробив, що йому старшина дальший час новицтва подарувала, та в козаки вивела.

— А щож він такого великого сьогодні зробив?

— Московських знатних людей від тепелі спас.

— Саме тому не приймаєть ся, — говорив осавула, — хайби вся Москва втопила ся, не треба було ратувати... Отаман став під вусом підсміхати ся, а далі питає:

— Щож ви даєте, за се, що молодика у наш курінь приймемо, наш курінь не аби який, на всю Січ славний.

— Дамо, на скілько нас стати, — говорив Касян кланяючи ся, — всі гроші дамо, що від Москалів добули...

— Ну, глядїть, аби чого не затаїли, а то проженемо.

Андрій знав добре, що се лише така

церемонія, що його не можуть не приймати.

Він взяв всі гроші і висипав курінному кухарови у пригорщі...

Кухар пішов зараз на базар, купити чого треба, а отаман узяв Андрія за руку, посадив біля себе, та став приязно з ним балакати. Отаман знав добре його батька.

— У тебе Андрію, є ще яка рідня на Україні?

— Господь святий знає, про се нічого батько покійний не згадував...

— Ти ще дівчаком був, коли покійник загинув, та я знаю, що в тебе сестра була, Анною звала ся. Вона була далеко старша від тебе.

— Я її не затамив в нашій хаті.

— Вона давно перед тим, заки ти вродив ся, вийшла заміж...

— Ледве, чи я стріну ся з нею. Прийдець ся на завсїгди лишитись сиротою, та ще й без роду...

— Не ти оден, така наша доля всіх. За се хай Сїч заступає тобі усьо і батька й матір і рідню...

В ту хвилю надійшов Івась з Максимом. Івась був дуже сумний.

— Здорові були, — говорив отаман, — сідайте, та гостями будьте, се певно твій брат...

— Брат, та приходить ся розлучатись з ним...

— А се що? — питав Андрій.

— Ось воно що. Батенько розвідав від козаків, що я вирвав ся з татарського пута та на Січи живу. Батько переказував, щоб я або Максим до дому вертали. Він сердега нездужає, та перед смертю хоче котрогось з нас при собі бачити...

— Мені їхать не можна, — каже Максим, — бо мені ще не забули задля чого я втікати мусів, мені би пани того не подарували. Івасеви инше діло. Його не поволі татарин захопив...

— Треба мені їхать, — говорив Івась. — Батькова воля свята і треба її шанувати...

— Так воно повинно і бути, — говорив отаман. — Четверта заповідь господня наказує батька слухати...

— Якже ти Івасе поїдеш сам? Така дорога, степ...

Ось як ми обміркували, — говорив Максим. — За кілька днів вертати ме московське посольство. Кошовий доставить їм який десяток козаків для безпеки. До них прилучить ся Івась. Коня я йому сам роздобуду. Посли поїдуть до московської границі на Путивль.

— Мені здається, що дорога вийде туди на Лубни, то до Гаврилівки вже недалеко буде, і потрафить хочоби й сам...

— Ти Івасю вернешся? — питає Андрій.

— Як іно не загину, та Ляхи мене не вб'ють, так певно вернуся, цанщини роботи не піду, коли хочеш так і побожусь хрестом святым. Колиб не батенько, я би звідсіля не рушався.

— А мені не судилось бачить його на сїм світі, — сказав сумно Максим.

Посли вертали аж через тиждень. Кошовий наділив їх дорогими подарками, як тоді було в звичаю і вивів аж над ріку. Для безпеки дав їм на сторожу двацять козаків. До тої ватаги пристав і Івась Чорноусенко. Максим дав йому коня та приладив харчів на дорогу.

За рікою пустились в степ. Посли їхали на возах. Козаки їх суироводжали.

Поки їхали в межах запорожських, Москалі відносили ся до козаків як так ввічливо. Та чим далі, вони ставали гордими, а до козаків відносились грубо та непривітно, називали їх хахлами.

Осаула, що проводив козаками ледвичдержав своїх козаків, які збирали ся при

нагоді вибети Москалів та лишити їх самих. Осаула мусів часто пригадувати їм, що кошовий наказав супротив того посольства.

— Колиж воно годі вдержати. На таку зневагу то аж рука звербить, так би йно хляснула по щці.

— Найкраще до їх нічого не говорити. та не відзиватись, уговорював осавула.

— Як не відзивати ся, коли ся погаль сама у вічи лізе. Ти йому подай се та те, услужи.

— Хиба-ж справді ми їх хохолити, чи що?

Напружене зростало з кожним днем. Одез з челяди московської раз на нічлігу став сварити ся з козаком, а відтак вдарив його нечаяно в лице. В туж мить ксзак хватив кацапа за бороду, та давай кулакувати по щці, аж його спосочив. Йому скочили другі з помочію. Козаки обстали опять за товаришем і счинилась така метушня, що Господи. Не можна їх було розірвати, що не робив осавула. Щасте, що до шабель не взяли, а таки так завели кулачню, перемогли Москалів і здорово побили. Думний дяк став козаків лаяти по московськи, а відтак прикликав осавулу:

— Слухай ти проклятий хахол, еслі ти не здержиш твоїх разбойнікоф, так я тебе

морду разобю, галаву одсеч прикажу, панял, дурак? теєср пашол вон!

Осаула закищів увесь і вдарив рукою по шаблі:

— Ваша милость не важ ся мене лаять, бо як ти мені кажеш дурак, то я тобі скажу: ти кацапська свине, я тобі не хахол, а мої козаки не розбійники а лицарі. Тепер спитаю, чи ти мене зрозумів? Поки ти мені звелиш голову відрубати, то ми вас усіх кацапів рознесемо на шаблях. Ти краще прикажи своїм хлопам, щоб з нами краще поводитись, і нас не зневажали, а то далєбі полишемо і вернемо ся, а ви їдьте собі самі, хоч чортяці в зуби...

Думний дяк не сподівав ся такого завзятя від простих людей. У Московщині він би приказав всіх що найменше добре вибити нагайками, бо там самі кріпаки. А тут чого доброго, то як покинуть, не тяжко буде в пута татарські попасти... Він зараз примирнів і став говорити ласкаво, а одного закрівавленого слугу, що прийшов скаржитись, вибив по щіці...

Козаки зібрали ся зараз і врадили так: Кошовий звелів їм пильнувати послів, щоби їм що лихого не стало ся.

Ми так будемо робити, та ми не є на те,

щоб їм служити. Отож, братці ми тепер від Москалів здалека. Ми собі, а вони собі. Наша річ сторожити, розвідувати дорогу, а вони хай самі про себе промишляють.

Від того часу козакки держались здалека. Окремо пасли своїх коний, окремо собі їсти варили. На ніч розставляли довкруги Москалів вартевих, а більш нічого. По довшій подорожи заїхали поміж оселі. Села трафлялись що раз густійше. Тут вже розпочинала ся слобідщина. Щастем переїздили через Гаврилівку. Івась пращаючись з козаками аж заплакав.

Як йому представилось рідне село по тільки літах? Сюди рвалось його серце і билось радісно. Віхав в головну вулицю поміж хати. Він стрічав людей, та не міг нікого пізнати. В селі було пусто, бо то робучий день був і люди робили на панщині. Івась покмітив велику різницю поміж своїм селом, а Михайлівкою. Тут убожество, біднота аж кидалась в вічи. Хатки убогенькі з малесенькими віконцями, з поваленими оплітками. Не було нігде видно дітпй. Івась переїздив біля великої корчми, що стояла при шляху. Під коршмою при столі сиділо кількох двораків і пили мід. Їм услужував патлатий жид. — Івась нагадав свої дитячі

літа і порозумів відразу, чому дівтора поховала ся.

Двораки завважали Івася і стали до него кликати:

— Гей ти, хлопче, що ти за оден, сюди ходи.

Та Івась не послухав. Потис ксня і почвалував далі. Йому шильно було до батька. Він тямив де батькова хата і поїхав туди в бічну вулицю. Та немало зчудував ся, коли з хати вийшла зовсім йому незнакома жінка.

— Слухайте тіточко, будь ласка скажи, чи ту живе Стефан Черноус?

— А нащо тобі його?

— Се вже моє діло, нащо, — а лише скажіть.

— Нема його тут, тепер тут посадив оконом другого підданця, бо Стефан не може панщини робити...

— Та кудиж його нелюди діли? — спивав Івась, крізь сльози... — як так можна, се-ж його була хата з діда-прадіда

— Ти не мудруй, аби чого не договорив ся. Се була панська хата і її віддали тому, хто може робити...

— Та скажіть, будь ласка, де Стефан тепер живе?

— Їдь край села, там одинока хатчина

стоїть, там його знайдеш.

Жінка була якась непримітивна, воркотуха. Івась поїхав даліше з розбитим серцем. Йому жаль було батька, хоч його ще не бачив. Він певно не має що їсти, коли робити не може. Добивсь на краю села до одної хатки. Вона виглядала на хлів більш чим на хату. Ціла у землю запала ся, лише віконце виглядало над землею одно однісеньке. Двері до сінний поколені, викривлені стіни похилились, на обідраній, до того з дірами стрісі росла буйна трава. Івась зліз з коня і пришняв його до одного кола, який остав ще з колишнього оплітка.

З бучим серцем відчинив двері і увійшов до темних сінній. Звідсіля зайшов до ще темнішої хатки. На дворі було вже по заході сонця. Як скрипнули хатні двері із за печи обізвав ся слабій голос хорого чоловіка:

— Хто се?

Івась задріжав цілим тілом.

— Чи тут живе Стефан Черноус?

— Тут, а чого тобі чоловіче треба?

— Батеньку мій сердечний, єдиний, — закричав Івась і кинув ся до батька — яж син твій Івась.

— Боже великий! Слава тобі! Перед

смертю тебе дождав ся, голубе, виплакав я очи за тобою... Старий обняв сина і став дуже плакати... Івась не міг теж сліз здержати... Держались так в обіймах довшу хвилино...

— Ти певно голодний мій синку, а я не маю тебе чим небудь прийняти.

— З того й живу, що добрі люди скинуть, принесуть кусок хліба мов старцеві, яка молодиця змилуєть ся та глечик молока принесе та тим і живу, мучу ся, та Господа благаю, щоб змилував ся, та вкоротив мої тяжкі муки .

— Не журись батечку, я трохи дечого привіз із собою. Ось я зараз. Чи можна мені коня у сїнях примістити?

— Так ти на кони приїхав? А звідкіля?

— Усе розкажу по порядку, ти подожди!

Івась вийшов на двір і привів коня у сїни. Відтак назбирав у сїнях сухого бадилля, приніс до хати, викресав огню і розвів огонь. Старий зсунув ся з печі на хату і при світлі став оглядати давно невидану дитину. Івась взяв ся варити вечеру. В його торбі було троха борошна, сіль, сало, кілька сухарів і пшоняна каша.

— Гарний з тебе козак виріс! Ти моя потїха, та таки скажи, де ти був.

Івась розповів усе, що вже знаємо.
Розповів і про Максима.

— Що-ж він?

— Кланяйтесь тобі велів, та йому ніяк було їхати, пана бояв ся...

— Ой логі вони преогані! Господи, пошпи на них кару за наші муки...

— Чом ти батеньку не у своїй хаті?

— В мене ніколи хати не було, то панська хата. Поки робити міг, то й не чіпали, а коли охляв від тяжкої праці, то викинули мов собаку до отсеї-пустки і тут здихати мушу...

— А деж сестра?

— Померла небога, я сам остав ся круглим сиротою. Поки вона жила, то задля неї у тім пеклі держав ся, а як її не стало, то вже в мене і сили не було...

За той час поставив Івась на лавці горячого кулішу і подав батькови ложку.

— Їдж таточку на здоровля.

— Спасибі тобі, люба дитино. Давно я не мав в роті теплої страви. А куліш мабуть добрий буде. — Старий узяв ся за ложку і Івась мав нагоду тепер при світлі огня придивитись батькови. Та він його не пізнав би. Що за тих кілька літ недоля з него зробила. Його голова була цілком лиса, лише кілька

космиків волося висіло із заду. Він заріс цілий сивим волосем. Голова і руки у него тряслись.

— Я і вгадав, що смачний куліш — говорив старий і начеб повеселійшав. Та він того Івасеви ні раз не полегчало на серцю. Воно стискалось мов кліщами. Та всеж змагав ся старого підбадьорити...

— Не журись, тату, ми тепер инакше заживемо, вже я подбаю. що їсти буде що й до ліпшої хати переберемось.

Старий похитав головою: Добра синку у тебе воля і золоте серце, та сього ти не докажеш. Тобі ліпшої хати не дадуть...

— Коли так, то чорт з ними, з сими клятимми панамми, я тебе заберу і на Січ втечемо. Там тобі хліба не пожалують...

— От вигadaв ти! На Січ мені вже запізно, я вже ледво через поріг переступлю, не то що. Мене Господь покличе до Січи небесної... Я лише благав Господа, щоб довелось перед смертю котрого із вас, мої сини любі, побачити, а коли се сталось, так нічого більше мені не треба...

Івась не знав, що на се сказати. Його душу залягав такий смуток, начеб стояв над відкритою могилою, в яку мали його живого поховати.

— Так підожди, тату. У мене є трохи грошей. Завтра де небудь пошукаю на селі який куток супокійний, де нас в комірне приймуть. Заплачу добре, а сам зароблю тільки, що нас обох вигодує...

— Не дуже ти на ті заробітки числи. Ти панський підданаць; твоя праця панови належить ся...

— На те слово Івась увесь спалахнув, мов підпалений, перох. На Січи він був вольний як та птиця, а тут у тій нужді йому підданство нагадали. Тепер нагадав свого коня, що при пустій стіні товк ся.

— Батеньку, деби тут коня трохи попати?

— А деж би? Хиба похід оплітки на селі. Ти, сину, коня тут не виживиш...

— Так його завтра продам, хоч жаль мені його як брата...

— Ти коня не продавай, а зараз вранці тікай звідсіля, тікай на Січ, тікай поки пани дознають ся, що ти тут.

— Хибаж тебе самого немічного оставлю в такій нужді? Ніколи! Я сам себе прокляв би...

— Не турбуй ся мною, мені не довго вікувати...

— Як Бог дасть, а я тебе не покину —

сказав твердо Івась. Та, батеньку, лягай спати, бо нічим бачу світити буде далі, я зараз лежанку тобі поправлю, порушаю трохи, ти ляжеш, а я піду трохи коня понаести... Івась поправив лежанку, поміг батькови вилізти на піч і пішов до коня. Вивів його на двір і повів під оплітки.

На дворі стояла тиха ніч. На небі блисїли рясні зорі. — Кінь хапав траву і хрупав. Івась задививсь на небо, начеб звідтам помочи благав для себе у тій тяжкій недолі. Тепер при такій тишині, серед рідного села, нагадалась йому ціла безжурна, весела молодість. Тоді у нього тільки турботи було, щоб з вовкулаком або двораком не стрінутись. Нагадав хлопячі літа, як то з ровесниками коні пас на леваді, аж до тої хвилі, коли попавсь Татариннови. Нагадав дядька Касяна свого спасителя і почув в своїм серці велику вдячність для нього. Колиб трафіла ся колісь нагода відплатити йому за його добрість. — Нагадав товаришів шкільних, Січ запорожську, сотника Жмута... і на хвилю забув, де він є. Йому здавало ся, що стоїть на майдані січовім. Та в тій хвилі почув немічне кахиканє хорого батька і знов станула перед очі сумна дійсність. Чому він тепер не на Січи з батьком, або у сотника.

Як там всі піклували ся Ляпкою бранкою, а що тут Ляхи з хрещеним народом не виробляють... Івась знеміг ся дуже, присів під плотом і став дрімати. Кілька разів шарпнув кін за поводи і він прокинув ся. Та відтак випали поводи з руки, Івась немав сили їх задержати і він заснув...

Рано почув в селі якийсь гамір і він прокинув ся. Його кінь стояв під оплітком і куняв. На щастє, що уздениця замотала ся у корч вербни, а то пішовби світами. Івась став прислухуватись, який се гомін йде і йому зараз нагадалось, що се двірська служба людей на панщину жене. Та як воно? хибаж сьогодні не неділя свята? Певно розвідає у батька. Він повів коня в сїни.

— Добрий день, тату! гараз спав?

— Яке там моє спанє. От, мов птиця на гиляці: заснеш хвилинку, тай опять прокинеш ся. Капель мені не дає спати. Та ти Івасику такий здорожений, та не спав всю ніч коня пильнуючи.

— Я спав добре. Таки зараз під тином заснув. Чого се тату такий гамір у селу, хибаж сьогодні на панщину людей гонять?

— А гонять синку, гонять. Гонять тих, що менше чим небудь прогріпнулись. бо тих інших княми бють, а тих малих гріпників,

то лише так на панцину проженуть. Таке видумав наш новий оконом.

— Бодай вони пропали, що таку содомію заводять.

— Побачиш, що й пропадуть. Господь Бог не дозволить жартувати із себе. Він терпеливий, а кара божа не минеть ся так.

— Ось я тобі зараз щонебудь їсти прилагоджу.

— Ти спикну нічого не їв...

— Погризу сухаря, води напюсь, буде з мене. Опісля піду під церкву, коня продам, тобі хатку яку найму і туди перенесемо ся.

— А я тобі таки раджу, коня не продавати. Коли не хочеш инакше, дай його кому пасти, він в пригоді ще стане. Тобі неперемінно чим пвидче звідсіля втікати. Моїти нічого не поможеш. Чейже і Господь зжаліть ся надімною і зробить моїм злидням край...

— Ні, таточку, що ні говори, а я тебе не лишу. Я таки муніу твою долю поправити. За наймита стану у когонебудь, у мене сила є.

— Я побоююсь, що оконом тебе у замок візьме. ти гарний собою хлопець. у лакеї построиже... Ох, ти мій кучерявчику... — Старий притяг до себе Івася, дививсь з любо-

стю в його лице і гладив дріжачою висохлою рукою по кучерях.

— Яке панови до мене право? У мене землі нема, та я й панщини не обов'язаний робити.

— Ого го, тут не так. Тут нема ніякого права, а тільки панська воля. В тебе землі нема, та ти таки панський чоловік, холоп, підданець і пан може з тобою зробити, що йому захочеться.

Колись була тут свобода, та минуло ся. Добре було людям жити, як мені старі діди розказували і як я сам затамив, та все перегуло, від коли люті пани настали...

— Хибаж і сюди пани з Польщі понаходили, так як у правобережній Україні?

— Ні, синку, тут панів ляхських не було і нема. Тут свої собаки виродились. Ти послухай:

Отсі слободи князь Вишневецький у давнину позаводив. Людей закликав з під ляхкого ярма, давав їм полекпі і народови добре жилося. Сден з Вишневецьких, Дмитро гетьманом козацьким був, Січ заснував, його любив народ і козаки до него йшли, як пчоли до матки. Бо Вишневецький рід є стародавній український. Аж отсего теперішнього віддав батько езуїтам на науку. І вийшов з його

яничар, кат своїх братів. Страшний чоловік. Сатана його опутав. Він свої ляцькі отченаші шепче, а людей на смерть, на муки виправляє.

Найменший непослух, се у него бунт значить ся, а за бунт—смерть. Повідбрав нам давні свободи, права, завів панщину, віддав нас на поталу своїх посіпак, а ті виробляють у нас, що їм завгодно. І краю тому не має. Зривавсь народ кілька разів, та вдіяв тільки, що його проводирі, найкращі люди на палі сконали...

— Скажи мені тату, хто була моя мама покійна?

— Твоя мама з Київа була. Її батько був рибалкою, на Поділлі жив та рибою торгував. Його звали Грушкою, а твоя мама Ганною звала ся.

— Хибаж? Чи не Демид?

— Таки Демид. А ти звідки знаєш?

— У Січовій школі школяр був Андрій Грушка, київського Демида син. Ми товаришували та дуже любили ся... Та він вже козак-товариш.

— Так певно він сам. Він тобі дятьком приходить ся, от відгадала душа свою кров... Тепер, тату, я тебе оставлю а сам піду в село, може знайду купця на свого коня тай

пошукаю якого житла для нас обох.

— Бережись, синку, не попадай на очи якому дворакови, щоб якого лиха з того не вийшло...

Івась вивів батька з хати на сонце, а сам пішов в село. Люди виходили вже з церкви. Вони дивились цікаво на Івася. Він з усіми здоровкав ся. Люди дізнали ся, що то Черноусенко, якого перед кількома літами Татари піймали. Обступила його громада, найшлись ровесники, що разом з ним товарищували, стали витати ся та вищитували ся.

— От ви любі земляки допоможіть мені у двох ділах: купіть хто у мене коня та вкажіть мені та мойому батькови житло яке. Годі нам у тій норі жити. Я заплачу добре...

— Якже нам у тебе коня купувати, коли ми його не бачимо.

— Так подождіть, я його зараз приведу. Івась побіг до хатчини і вивів звідсіля коня та з сідлом. Люди стали коня оглядати.

— Скільки хочеш?

— Я кіньми не торгував, то й не знаю, а ви краще скажіть, скільки дасте, продаю з сідлом.

— Двайцять золотих даю — каже оден багатий чоловік. Івась вже мав згодити ся, коли заговорив другий:

— От дукач, дурнишки йому хочеть ся. Купував би за двацять, не гріх тобі кривдити чоловіка? Ти подивись гаразд: кінь добрий, міцний. Дивись, які у нього ноги, які груди, а голоза? Колиб у рідного брата, так варта сорок...

— То купиуй сам, я не дам більше — каже богач.

— І не давай, удави ся твоїми грішми. Я куплю за сорок. Ось тобі, Іване, гроші. Я зараз знайду тут десь мого синка, він відведе.

Чоловік відчислив зараз гроші. Навинувсь справді синок і взяв коня.

Аж тепер спогадав собі Івась, що він зробив. Йому страх зробило ся жаль доброго товариша. Йому здавало ся, що прощає ся з ким рідним. Він обняв коня за шию, став його цілувати, пестити та сердечно розплакав ся. Цілував його в очи, в піздря та приговорював пестливими словами.

— Прости мені, не я тебе продав за юдин гріш а моя тяжка недоля, вибач мені.

Аж тепер віддав коня хлопцеві, обтер очи і замішав ся в гурток людий.

— Тепер земляки, покажіть мені, яке житло, деби примістити ся.

— У мене є хатчина, недалеко звідсіля

ходи, оглянеш, говорив оден чоловік Танас Чепіга.

— Та чи відправа у церкві не зачнеть ся, — сштав Івась — можеби аж по службі.

— Куди там ще до служби! У нас невільно зрана дзвонити, поки паб окоман не вишпть ся — говорив Чепіга.

Пішли. Оселя Чепіги була недалеко. Хата на два боки через сїни. Кімната невеличка з печею, двома віконцями до сонця. В серединї лежанка з дощок і два ослони.

— Стола нема, та можна зробити, у мене дошки готові.

Зараз добили торгу. Івась пішов, щоб батька сюди перевести. Прийшовши у сїни він нагадав свого коня, станув над сим місцем й заплакав. Поки у його був кінь, йому все здавалося, що є якась нитка, яка його лучить з Січею. А тепер звязь прорвана на віки, а він панським невільником.

ІХ.

Івась впорядкував ся в новій оселі, як міг найкраще. На те мав ще гроші. На прожиток треба було заробляти і Івась став розглядати ся за якою службою. Знайшовсь чоловік, що згодив його за наймита за добру платню. Івась радів, що тепер батькови полегчає,

що матиме теплу страву та одежину. Він оставляв що рана батька на опіці Чепігів, а сам йшов до роботи, з якої вертав пізнім вечером. Тоді вже батька не відстубав. А старий радів з цілої душі та благословив заєдно любу дитину, що відреклась задля нього ліпшої долі. Старий став приходити до себе... Та тут ще не було їхній недолі краю. Одного дня, може в тиждень, як Івась вернув до села, прийшов за Івасем гайдук із замку і покликав до пана. І батько й син тільки руками сплеснули. Не віщувало се нічого доброго, як кого кликали у замок. Івась відмовляв ся, не хотів йти, та се нічого не помогло. Гайдук сказав, що як не піде по доброму, то його звяжуть і таки поведуть або й понесуть. У пана каштеляна княжого нема жартів. Івась ішов як на смерть. Ноги під ним задубіли і йому здавало ся, начеб у землю западали, а він не може їх витягнути. Гайдук повів його перед лице пана каштеляна:

— Ти син тутешнього підданця Стефана Чорноуса. Скажи мені, куди ти блукав ся тільки часу?

— Мене літ тому шість Татари шіймали як я з ровесником коні пас. В дорозі відбив мене козак і завіз на Січ, де я до тепер перебував. Аж тепер переказав мені батько, що радби мене побачити. Тому я і приїхав. Бать-

ка застав я у великій біді. Він немічний і я його удержую на себе і на нього заробляю.

— Твоє щастє, бо мені здавалось, що ти старший син того Чорноуса, який побив нашого слугу і втік на Запороже. Він бувби тяжко покараний, колиб ми його цїймали... Та ти тому не винен. З тобсю ми зробимо друге діло: Ти будеш у замку служити...

— Пане мій на се я не вдав ся. Я вихований попросту між козаками, в покоях я не вмю повертати ся. Та я й не можу сього зробити, бо у мене батько немічний і нікому його доглянути. Через се я й остав ся тут, бо у Сїчч мені дуже добре жило ся.

— Так буде як я тобі кажу. Ти панський підданець і тобі слухати треба. Будеш лакеєм тай годі, я собі тебе сподобав. А коли ясному князеви сподобаєш ся. то перейдеш на замок у Лубни...

— Щож я з батьком немічним зроблю?
— говорив Івась крізь сльози...

— Перекажи йому, щоб швидче здох, яке мені діло до нього?

Івасеви закрутилась, запаморочилась голова. Відтак закипів лютістю, хотїв кинутись на пана і роздерти його на шматки, за сю зневагу батька. Тї він в пору здержав ся. Щож з того вийшлоби? Його посадилиб на паль, голову відрубали, а батькови через те

не полекшало б...

— В зяти його зараз обстригти кучері та перебрати в ліберію... Тобіж хлопче кажу: будь послушний, вибий собі запорожські джмилі з голови, бо за се звелю вибатожити. А колиб тобі захотілось втікати, то тями, що ще гірше тобі буде. Навпаки, як ти слухняний будеш, привчиш ся до служби, покинеш свою погану віру, то можуть з тебе вийти люди, а коли ти ясному князеви подобаєш ся, то й паном будеш. — Возьміть його!

Слуги узяли Івася мов чорти християнську душу і повели в долину між службу. Івась ішов мов не живий. Давав з собою робити, що їм подобало ся. Він не чув як двораки з його глузували. У нього одна думка була: що тепер його немічний батько діяти ме?

Йому обстригли буйні кучері і надягли панську одягу з блискучими гузиками та галонами. Від завтра мав Івась розпочати свою службу. Старший слуга теревенив йому, що йому робити, та Івась ізза великого горя не чув того. Але пан каптелян забажав побачити передягненого Івася і тому повели його зараз перед лице вельможного пана.

Івась очевидно йому подобав ся.

— Будуть з тебе люде, мій хлопче, лише вижени з голови дурні думки.

Тепер Івась отямив ся.

— Пане, дозволи мені ще піти навідати батька. Його оставив без ніякої опіки, мушу щось зробити, щоб його обезпечити...

— Добре, позваляю, але завтра, коли не хочеш покоштувати мого канчука, то приходь вранці...

Коли Івась виходив з покоїв, старий лакей йому каже:

— Тямн йолупе, що до пана каштеляна не говорить ся: пан, лише: вельможний пан. Коли ще раз так необачно обізвеш ся, то по зубах дістанеш.

Івась побіг в село. Йому страшно соромно було з обстриженою головою, та у тім чудернацькім одязі, в яким не знав як повертати ся. Уже був вечір, з чого Івась був рад, бо ніхто його небачив.

Івась влетів в хату, та прямо до батька:

— Батеньку мій рідний, ото я попав ся в неволю. Опозорили мене на віки.

— Хибаж вони, пелюди, тебе били?

— Ще гірше, бо обстригли мене та в лакеї перебрали. Хтож тебе, душе моя заходити буде, коли мене в замку держати муть? — Івась став гірко плакати, цілуючи батька по руках.

— Того то я бояв ся і тому радив не позбути ся коня та втікати мерцій з

сього пекла. Ти мене не послухав із синівської любови до мене, се знаю, і благословлю тебе мій сину. Та лихі люди перебили тебе зробити добре діло, а мені тепер ще гірше, чим перше було. Я хотів лише поглянути, на котрого з вас перед смертю... І легче булоби мені вмирати, знаючи, що ви, діти мої, вольні і свободні. Тепер моє серце гризеть ся тим, що через мене ти попав в неволю...

— Сього батечку, не бій ся. Яж на Запорожю виховав ся.

— Говори своє, а я своє знаю. Не знаєш, моя дитино, що то покуса.

Повір мені, що вона найбільше жниво має на молодих недосьвідних серцях та головах. Ти виховував ся в твердій січовій школі. Там тебе вчили, що воля то найкраще добро, яке за жадні скарби не можна промінати; а богацтво, розкоші, статки, то марна піна. Ти бачив, як запорожці грішми по улицях кидають, як у аксамітних дорогих контушах у бочки з дьохтьом скачуть, ти бачив там братерство, рівність, за яке запорожець не заважаєть ся своєю головою під топір покласти. Серед того усього, то не штука таким бути, бо коли ні, то нічого тобі там робити. А тут, що ти бачити меш? Що без богацтва, достатків, без розкішних покоїв,

чоловік не чоловік, а хто живе в божестві то вже худобина, яку можна дерти зі шкіри. Тут бачиш, що хто не лях, той не чоловік. Тут побачиш, що у тих людей є Богом золото і тому кожен дреть ся до наживи, хочби по трупі свого сумління, своєї чести. Тут бачити меш панів і хлопів, першим добре мов у раю, другим зле мов у пеклі. І мимо волі тебе тягнути ме до раю. І не оден би туди потуг. колиб була спромога, та не кождому можна. Але тобі можна, бо ти хлопець гарний і ти панам подобаєш ся. І я того бою ся, гірше пекла...

— Не бій ся, батеньку я не забув звідкіля вийшов, я не дам себе зогнути. Скорше мене зломлять, ніж зігнуть...

— Добре, сину, я в спокою ся, аж мені присягнеш на хрест святий...

Присягни сину, що останеш козаком серцем і душею...

— Присягаю.

— Присягни, що не відступиш від батьківської віри, що не зляпиш ся, не будеш яничаром та катом братів твоїх.

— Присягаю.

— Тепер, синку, поцілуй хрест святий, та говори за мною слово по слову:

"Коли не здержу сеї присяги, так побий мене хрест святий, щоб мене не прийняли

ні в небі, ні в пеклі, щоб моє тіло батьківська земля сьвята викинула, щоб я не мав супокою ні на сїм, ні на тїм світі”.

Івась повторив кожде слово. Старий батько вимовляв кожде слово твердо, начеб йому двадцять літ віку убуло. Тепер батько узяв його в свої обійми, довго держав, цілував та пестив...

— Ось синку, що я тобі ще скажу. Я вже цілком за тебе спокійний. Я вірю твердо, що ти краще пішовби на муки, а не зломивши присяги батькови. Та ти небоже користай з доброї нагоди та втікай звідсіля. Мною ти не торбуй ся. Мені, завдяки твоїм піклуванням, дуже полегчало було за останні дні. Та коли тебе повів гайдук на замок в мене мовби душу заморозив, щось начеб у грудях лопнуло. Я чую мій близький кінець і радий, що мої муки кінчать ся. Господь вислухав моїх молитов, що я тебе побачив. Я від тебе узяв присягу, а ти не за соромиши нашого чесного роду. Передай ще моє благословення Максимови. Чогож мені більше треба на сїм світі? Вам я нінащо не здав ся. Буде змене. Бакав я собі дожити того, що на нашій землі буде воля і усі будуть братами. та до того ще далеко, і я того не доживу. Мені вмирати пора тай годі. А ти, синку, коли тебе папи пустять замкнути ба-

тьківські очі, не засиджуй ся тут довго, а тікай, що сили. Та обережно роби се, щоб собаки не піймали, та не знущали ся над твоім козацьким, молодецьким тілом...

Так перебалакали батько з сином цілу літню, недовгу ніч. На дворі стало сірпін Івась нагадав свою собачу повинність і став з батьком прощати ся. Йому говорило про чуте, що се останнє прощання, що більше любого батенька не побачить, не почує його голосу, не погладить його стареча приятна рука по голові, не пожаліє..

Івась відходив начеб від домовини, в яку скрили його рідного батька. — Він віддав татови усі гроші, які узяв за коня. Ще раз обняв кріпко за шию, ще раз оглянув ся ізза порога і пішов. На скрутї улиці оглянув ся ще раз на хату і пішов у замок панам служити. Його душу пригнітав такий тяжкий смуток, мов млинове коло...

Цілий день переходив з кута в кут мое сновіда. Лакеї гримали на нього та грозили нагаями, коли не поправить ся.

У вечері хотів відвідати батька, та його вже не пустили...

Він остав на замку на завсігди. Йому здавало ся, що його живого в могилу закопалп. Зараз йому найбільше доскулла непевність, що з батьком дієть ся, а далі задубів

на все.

Через три дні дали йому знати, що батько в мер. Додежав старий слова, що не довго людям заваджати ме...

Івась наче зі сну пробудив ся. Він випросив ся у пана і пішов на село. Батька застав вже на-рядженого у чисту сорочку. Добрячі Чепіги подбали про все, як слід по християнському звичаю. Степан мовби спав зі зложеними навхрест руками.

Івась війшовши в хату став молити ся за душу бідного мученика, відтак прикляк біля трупа і став його по руках цілувати...

— Батеньку ріднесенький, на кого ти мене оставив? Хто мою молоду душу розважить, хто добрим, щирим словом порадить, без роду я остав ся круглим сиротою. Сльози текли горохом і падали на змарніле мергве батькове лице. І так пересидів над трупом батька цілу добу нічого не ївпи. З нього він очей не зводив, в останне хогів надивитись. Приходили люди, молили ся, у сїнях збивали з дощок домовину, та він на се не зважав. Нічого його тепер не займало. Чепіга усі гроші, які знайшов при нїм обернув на похорон. Угодив попа та дяка, заплатив орендарови, купив, що треба було на тризну, на поминки... Не лишило ся нічого.

Аж „со сьвятими” заспівали, тоді І-

вась мов зі сну прокинув ся. Увесь час пересидів на однім місци, та що вже його не уговорювали він не відзивав ся одним словом, начеб нічого не чув.

Тепер устав, оглянув ся на людей і сердечно заридав. Припав до батька, поцілував його в останнє. Закрили домовину, забили кілками і сусіди понесли на цвинтар. Івась йшов за домовинов та затачував ся. На сьвіжій могилі помолив ся ще, звязав хрестик з вербових прутів та зацняв на гробі, узяв грудку землі у хустину і пішов в село. Його стрічали люди, він усім дякував. У хаті Чепігів подякував за ласку і пішов у замок.

„Стало ся — думав собі — батько в безпечному місци, йому нічого не долягає, нічого не треба, хіба молитви. Тепер треба мені подумати гаразд, що далі робити“.

Розумієть ся, уся його увага була від тепер звернена на те, як би звідсіля втечи, та поки що не зрадити своєї думки.

Тому то він узяв ся до роботи, яку йому приділяли. Він відразу змінив ся, що годі було його пізнати. Прятав у покоях, usługував панам.

Пан каштелян завважав відразу сю переміну і став для Івася дуже ласкавим. Інколи давав йому подарунки і заговорив кі-

лька слів. Й тепер кликали Яськом. Каштелян повзяв думку, щоби хлопця як слід підучити, представити ясному князеви та тим піддобрити ся. Князь сам був перевертнем та дуже перевертнів любив. А вже такий гарний мов мальований хлопець, певно князеви подобає ся. — Так міркував собі каштелян. Івась бачучи його ласкавість над собою, відгадав відразу, в чім річ. Він вчив ся щильно, слухав єзуїтської науки на те тільки, щоб приспати увагу двірні.

— Як же тобі наука йде, мій хлопче? — заговорив раз каштелян, коли Івась приніс йому меду.

— Спасибі вельможному панови, йде добре...

— Колиж гадаєш перейти на нашу правдиву віру?

— Я ще не підготовив ся як слід. Наша віра, якої мене на Січи вчили не така. Я хочу сам переконати ся, що вона ліпша, тоді і сам скажу і до косяцїола піду!...

— Так воно буде ліпше, хоч тут небогато чого переконувати ся. Дивись, небоже, у твоїй вірі сама чернь, саме мужицтво, а які ваші попи погані, темні. А у нас сам король у косяцїолї молить ся, усі пани...

— Та я се бачу, але я хочу се зрозуміти, щоб відтак не каяти ся...

— А коли ти перейдеш на польське, тоді покинеш лакейство, підеш меже двораків. А як ти ясному князеви подобаєш ся, тоді можеш числити на його княжу ласку і дуже високо піти. Князь ксго полюбить, то вже не лишить.

Івась нагадав, що ясней князь не одного підвів дуже високо, аж на паль...

Другі лакеї дивились на Івася заздрим оком. Вони і довше служили і були Ляхами таки з роду, а до нічого не довели. А сього хама так пан каштелян милує та над інших виносить. Нікому не вільно було на його на-сварити, вдарити, за волося торгнути. Правда, що Івась робив своє діло справно, але чи не багато таких було, а не раз їх били різками до крови.

Служба стала Івася підглядати, щоб що небудь негожого за ним найти та перед каштеляном прискаржити. Але не знайшли нічого. То хйба завважали, що Івась було у вільну хвилю сяде де небудь у кутику, посумує сам з собою то яку пісоплку, козацьку думку по тихо заспіває... Та пагі каштелянова почувши таку скаргу від служби, ще вилає донощиків:

— Ви дурні, се й гарно, що співати свого не забув, хйбаж є що краще як українська пісня? Та ви сього ніяк не піймете, ги ту-

пі голови.

Від тепер прикликали панство Івася до покоїв і казали козацьких пісень співати.

— Колиб ще на бандурі навчив ся — говорила пані.

— На бандурі я вчив ся, та бандури дасть Біг.

Для Івася роздобули бандуру і тепер що вечера мусів панству грати та приспівувати. Одного разу каже пані до чоловіка:

— Яськовн булоби далеко краще у козацькім убраню, як у тій ліберії, передягніть його на козака.

— Хай буде і так, згодив ся пан і зараз на другий день передягли Івася в козацький убір з коліром ясного князя... Івасеви було добре. Йому не було великої роботи, а навіть дозволили йому проїхатись на кони. І кілька разів він виїкав на панському коні у степ, брала його охота втечи. Ся думка не покидала його ніколи. Та він тямив науку покійного батька, щоб поступав обережно, аби не піймали. Він ждав кращої нагоди, а ноки що минали дні за днями; минуло так два роки... Пан каштелян пригадував йому перехрещенє, та Івась вмів усе чим инчим заговорити і діло відкладало ся. За той час князь не навідував ся ні разу в Гарилівку. І не знать як довго був би Івась жив у такій непевнос-

ти, палений думкою про втечу, якби несподівано не трапилась нагода.

Х.

То було якось другого року, від коли Івась пробував у замку, на самого Спаса. На дворі була чудова погода. На се свято випадав у Гаврилівській церкві храм, саме у неділю, коли то дехто „за кару” йшов робити панщину. Народ зібрав ся у церкву. Відслужили службу божу. Люди повиносили під церкву святити садовину та порозкладали по траві на білих хустинах. Люди висипали із церкви. На прикінци вийшов священник з дяком. За ним несли кропильницю з свяченою водою і кропило. Священик пішов поміж овочі, та йно розпочав молебень, як із за угла церкви вийшов жид орендар вирвав священникови із рук требник:

— Як ти, попе, смієш святити, коли мені не буде заплачено?

— Хибаж я тобі Срулю, сьогодні не заплатив? — спитав титар церковний — тиж сам відчинив церкву.

— Заплатив лише за обідню, а се що ви тепер хотіли робити, то не заплачене...

— Та що ти пане Срулю вигадуєш? Сеж нічого окремого, заплатили раз і годі...

— Говори своє, а мені треба з причинком заплатити пан мені оренди не подарув, то і я не можу свого дарувати...

— Таж так точнісенько було що року — говорив священик — і ніхто заплати не брав...

— А сього року буде так, як я хочу...

Народ страх заворушив ся. Піднеслись в гору затиснені кулаки, та ось тут за церковною огорожею показав ся гурток озброєних гайдуків.

Священик бачив, що може прийти до крови і знав, що нічого люди кулаками не вдіють, бо в замку є ще драгуни і панські козаки, усі добре озброєні. Священик став людей успокоювати:

Стійте люди добрі, православні християне, не каляйте святого місця — а звернувши ся до Сруля питає: Кількож тобі заплатити?

— Коже чяте яблуко чи грушу. Я перше своє виберу, а відтак ти собі святи скільки хочеш, а ні, то дайте мені по грошу від кожної хати, але перше, заки буде свячене...

— Бодайби ти подавив ся нашою працею — закричав народ...

— Ти не верещи, говорив жид та увесь побагранів... Я вас провчу, хами!

Подивись! Гайдуки стоять закличу то й побачиш.

Люди так сим занялись, що й не побачили, як під церкву зближав ся запорожець в повній зброї. Він побачивши народ під церквою, зліз з коня поставив його за оплітком, перейшов перелаз і станув позаду людей. Він чув цілу розмову людей з жидом. Тепер як жид гримав на людей і грозив гайдуками, він закинів увесь і вже не видержав. Розіпхав ліктями людей і станув перед жидом:

— Слухай, жиде, я тобі заплачу за усіх.

Жид видивив ся на Запорожця:

— Ну давай!

— Ось тобі плата, собачий сиңу! В ту мить тарахнув його кулаком межі очі з усеї сили . Жидови-ж бухнула кров ротом і носом він скрикнув раз, розвів руки і впав на землю. Козак копнув його ще раз ногою під ребра і жид неживий став. На жидівський крик перескочили гайдуки через огогожу. Народ став утікати, жінки голосили, діти плакали...

Запорожець остав ся сам на місци й добув шаблю...

— А ну попробуємо ся, чортові сини, багато вас тут? Покажу я вам як нашу цер-

кву зневажати.

Козак кинув ся на гайдуків. Рубав на право й на ліво. Шашку засунув аж на вуха. У лівій руці держав над головою піхву від шаблі і так осланяв ся від ударів, які сипали на його голову. Зараз відрубав голову мов маківку першому гайдукови з переду, другому розтяв лице. Відтак завинув ся поміж них і рубав, куди попало.

— Живого брати! - гукав старший над гайдуками на своїх підчинених.

Гайдуки стали Запорожця оточувати та заходити з заду. Він зміркував се, і став поступати на зад. Не далеко того місця стояла дзвінниця з дощаними стінами. Козак дійшов до стіни і сильно під нею захистив ся.

Годі було до його приступити.

— А щож? Гей люди не допоможете мені ніхто? — гукав запорожець на дармо, бо під церквою не було вже нікого. Як тільки гайдуки рушили на них, народ розбіг ся на усі сторони та поховав ся, куди лише можна було. Усі знали з досвіду, що силою проти панської волі не остоять ся, що усі зусилля даремні, бо колиб і перебили ту жмінку гайдуків, насміють ще драгуни, двірські козаки, покарають їх, а тоді наступ-

лять люті кари за бунт. Ярема Вишневецький належав до тих, що такі бунти карав криваво і без милосердя, не жаліючи ні старих, ні дітей. Людям страх жаль було заповождця, що так гарно постояв за їхню кривду, та щож було робити? Йому й так не вимпнути смерти.

— Та чорт вас бери усіх наймити погані, я й сам за собою постою, а ви собаки панські, чорта рогатого схрупаєте, заки мене живого візьмете.

І він так завзято рубнув якогось влізло ливо гайдука, що розрубав йому голову на двоє. Гайдуки трохи пристанули. Вони в тій хвилі втратили на очах свого найдушого товариша. Через те і козак мав час відотхнути та відпочати, бо вже рука омлівала вік рубаня шаблею. Він гадав, що таки не стане ворогам терцю і вони його убють з рушничі.

— Чого поставали? Далі живого беріть! — гукав старший.

І знова розпочав ся напад десяти на одного. Козак відбивав ся поволи, щоб о скільки мога заощадити сил своїх. А гайдуки обсіли козака мов ті собаки дикого кабана, якого не можуть рупити з місця. Вони чатують, гавкають, прискакують з

боків, инколи шарпнуть, поки дик не зачіпить котрого своїм острим клом і не скалічить, а тоді усі відскакують, скавулять і люто гавкають.

Козак стояв зі слоєю окривавленою шаблею і зорив пильно на усі боки, когоб зачепити. Знов на його накиннулись бережучи себе; знов настала метушня та наклику вая. — Тепер стало ся щось нежданого. Кількох гайдуків обійшли дзвінницю з другого боку, закралсь в середину, підперли стіну, під котрою стояв козак і вивернули її. Вона падаючи впала на козака і привалила його до землі. Тепер настав оборонї край. На поваленій стіні лежали три здоровенні гайдуки. Козак підніс ся спиною в гору, дошки порозлітались, гайдуки розкотились по землі, а козак підвів ся окривавлений на лиці. Та заки міг стати до оборони, кількоро рук простяглось до його.

Хапали його за руки, за одержу, за волося.

У того козака була медвежа сила. Він розкидав гайдуками мов снопами. Обороняв ся кулаками, ногами відбивавсь... Та коли правда, що гуси вола переможуть, так перемогли і його гайдуки. Їм повело ся звязати мотузом ноги і він впав на землю. Тоді ки-

нулись на його і звязали грубими посторонками. Розмотали йому відтак ноги і підвели

— Маємо тебе, гільтаю, сичав старший від гайдуків... Ти ще не знаєш, що ти в руках вірних слуг князя Вишневецького. Старший був такий безпечний тепер, що аж близько до козака підступив і хотів його вдарити в лице. Тепер йому вже нічого не зробить. Та вту мить козак ухилив голову, а коліном так штовхнув його під груди, що вбив на смерть... Гайдуки аж оторопіли і кинулись старшого ратувати. З того скористав козак. Він так напружив руки, що посторонки порвались мов нитки. Козак повалив пястуком найблизшого гайдука і став шукати за шаблею. Та шабля лежала десь під дошками. Тоді опять на його кинулись, повалили на землю і наново звязали.

Із замку наспіла підмога. Побачивши що стало ся, побачивши стільки трупів і ранених, буліб сї люди порвали козака на куски, колиб не те, що тепер і пан капітелян приказав гостро через посильного узяти його живого.

Рушили тепер усі до замку. Гайдуки обступили довкруги козака, якого кількох вели на мотузї мов медведя. Вони посміхались над ним, лаяли, відгрожувались та

жаден не посьмів приступити до його ближче. Козак шов гордо з піднесеною головою.

— Підеш, злодію, високо, ясний князь покаже тобі далеку околицю, коли на палю застромлять, тоді знатимеш, по чому локоть...

А козак ні пари з уст. Подивить ся лише на того, що його лає таким оком, такою погрозою і завзятем, що у його аж кров стигне. У замку вже знали всі двораки. Такого зухвальства в оселях ясного князя ще не було ніколи. У білий день напасти на княжого орендаря, тільки вірних гайдуків побити!

— Яку кару йому призначимо? — питали каштеляна...

— Не мое діло. За тиждень приїде сюди ясний князь, то хай він присудить. До сеї пори ми його задержимо. Ви знаєте що князь таке любить і ніхто знає такої смерті не видумає, як він... Харциза тимчасом замкнемо на вежи, там буде найбезпечнійше. З льоху може випорпатись попід землю. Ті шельми мають способи, начеб з чортом покумали ся. А там високо, то хиба що не втече...

Усю розмову зачув Івась. Щоб не зрадитись з тим, що в його душі діялось, він

пішов у середину і тут скрив ся за вікном так, що бачив усе, а його ніхто не покмітив

— Богато поранених? — питав каштелян гайдука.

— Здасть ся кождому досталось, шість неживих .

— Ах драби, жаби, старого зараз під киї узяти, шельма тільки народа збавив.

— Старий теж не живий. Харциз як його копнув під груди так і згинув на місци.

— То якась дуже бестія. Тимбільше не казнити, хай підожде на князя.

— Таке зухвальство - говорив якийсь дворак — орендара вбив першого...

— Чорт бери жиди, вони ніколи не переведуть ся. Орендарів зголосить ся десять на місце одного. Мені людий шкода... Усе те чув Івась. Тимчасом перед валом замковив почув ся гамір. Отсе вели шійманого Запорожця. Івась виглянув через вікно у ту саму хвилю, як цілий гурт переходив ворота. Гайдуки розхилились і Івась покмітив лице козака.

— Таж се Касян! — вирвавсь Івасеві оклик, якого він сам налякав ся. Він оглянув ся кругом себе. В кімнаті не було нікого і ніхто оклику не чув. Уся двірня звернула очи на злочинця. Його привели перед

лице каштеляна.

— Як тебе звуть гукнув каштелян грізно.

— Зви мене як хочеш, у мене імен до ката — відповів з гордою усмішкою Касян.

— Звікіля ти?

— Зі світа...

— За чим ти сюди прийшов?

— Се вже моє діло, за чим я сюди попав ся.

— Чом ти жида вбив?

— Жаль тобі за ним? Пусти мене, я тобі цілий віз привезу, та ще й побожу ся, що додержу слова...

— Ти, падло хамске, не жартуй, а відповідай, що тебе питають; ти знаєш що тебе жде?

— Знаю. Хочби й зараз, я готовий.

— Тверда шельма, зухвала, вартоб його дати катови, щоб його у свої руки взяв — говорив оден дворак...

— Не можна, полишім князеви. Та шельма мені подобаєть ся...

— Слухай, нещасний, розкажи мені по правді, за чим ти тут прийшов, чи мав яких спільників в селі, визнай щиру правду, а тобі легче буде...

— Ото ти вигдавав! Мабби я де спільників шукати та між тими вівцями?

Я за ними обстав жида загломшив, на мене йдуть узброєні гайдуки, а ті барани в ростіч. Колиб у мене під рукою зо два десятки товаришів із Запорожа, вони би усіх твоїх ледачих гайдуків перебили та ще й того дрантивного замка добули...

— Поведіть його на вежу в гору, закуй те добре в кайдани і замніть. Хай пожде до приїзду князя. Дайте йому їсти...

„Щоби я мав головою наложети, щоб мене на вогню живого спалили, а його мущу освободити“ — постановив собі Івась в душі у ту хвилю, як Касяна вели на вежу.

XI.

Замок у Гаврилівці був такий самий, як і усі тогочасні панські замки. То був четверокутник окопаний глибоким ровом, у яким стояла вода. На високому валу стояв дубовий палісадник. У ній були діри для рушниць. Була одна дубова кована брама над мостом, який можна було стягнути в гору під браму. Над брамою стояла деревляна башта. У ній мешкала сторожа замкова і стояла одна гармата. По під валами Віддичив ся — 7

були замкові будинки на зброю, припаси воєнні та харчі. По середині двору стояв головний будинок. Все те було з грубих дубових бервен, складане в угла. Будинок сей припирав одним боком до валу і тут стояла висока, в чотири угли вежа, також деревляна.

Такі замки ставляли скрізь по Україні, зразу для оборони перед несподіваним набігом орди. Коли дали знаки тривоги увесь народ, кому лише була спромога, ховався за ті вали і спільно обороняли ся.

Опісля, як пани завели скрізь невольничі права над робучим народом, в замках мешкали пани або їх повновластці, з військовою залогою, котраб удержувала підданців в послузі, та кожде незадоволене, кожний непослух, бунт, здавила сильною рукою відразу. Князь Ярема Вишневецький понаставляв таких деревляних замків усюди в своїх маєностях... Такий поставив і в Гаврилівці.

Івась за свого дволітного побуту у замку, пізнав його добре, знав усі входи і виходи, знав добре і вежу. Вона мала три невисокі поверхи. На горі не було крипії. Там туди можна було прохожатись і звідти було видно дуже далеко. До вежі було два входи.

Оден з надвору до житла замкового ключника, якого звали з німецька бургграфом, другий таки із просторих сінний замкового будинку. На гору вели вузкі сходи, які крутилися попід стіни в гору. Середина вежі поміж сходами мала комори з різною потребою. Аж кімната на найвищій поверсі під самою стелею була пригожа на житло і мала на усі чотири сторони по одному закратованому віконці. В тій кімнатці були ще сходи на гору, на стелю. Вихід затикався щільно лежачими дверми, які замикалися колодкою. На самій горі був дубовий пагісадник з дірами до стріляння. В ту вежу мали замкнути Касяна. Перед тим ще винесли грубі, тяжкі кайдани, якими скували його руки і ноги. Кайдани замкнули великою колодкою. На всю ту роботу дививсь Івась із своєї скритки. Дививсь так пильно, щоб нічого не уйшло його уваги. Він бачив, як ключник замкнув колодку і сховав ключ у кишеню... Відтак було чути ступанє людей по сходах до гори, як люди назад сходили, двері зачинилися і заскрипів замок. З того зміркував Івась, що Касян знаходить ся лише за одним замком. Більше не було йому що сьогодні розважати і він пішов до своєї роботи. Зайшов до пана і спитав, чи при-

— Не треба! Треба розпорядити, щоб
каже сьогодні грати...

гайдуків похоронили. Ти бачив розбишаку?

— Ні, я саме прятав у покоях, бо усе
порозбігало ся, мов дїтваки. Яка там невп-
дальщина! Чимало їх на світі...

— І ти не був цікавий?

— Цікавий, то й я був, та мусїв роби-
ти, бо нічого не було зроблено... Чудаки, таї
годі.

— Ну, йди собі.

— Івась вийшов і рішив підождати до
вечера. Він сьогодні мусить говорити з Ка-
сяном і обдумати утечу. Їм оставав усього
оден тиждень часу. Коли не поспіють втечи,
поки приїде князь, так все пропало, бо тоді
не жити Касянови.

Як іно змеркло ся, вийшов Івась на
двір. Під дверми вежі сидів старий ключник
і відмовляв півголосом свою молитву...

— Добрий вечір, пане бургіграфі, заго-
ворив Івась і присїв біля його.

— Здаров спшку! Розбишаку бачив?

— Бачив, дужий хлоп!

— Дужий як медвідь, кайдани носить
мов ружанень...

— Коли добре вишостить ся, не буде
брикати.

— Егеж, вишостить ся, пан каштелян велів йому їсти давати аж до приїзду ясного князя.

— А ви йому давали? Їв добре, бо він такої панської страви з роду не їв.. Я чув, що вони стервом та травою живлять ся...

— Я би рад лише бачити, як він жерти буде.

— А як би? так як усі люди їдять...

— Ви пане не знаєте. Наші люди говорять, що батьком степових розбишак був вовкулака. Від того то він такий дужий і пажерливий. Отсей як наших гайдуків поторощив!

— І прості люди справді в те вірять?

— А вжеж, і тому його так боять ся. Ви чували, що говорили? Як він з гайдуками бив ся, то ні один чоловік не прийшов йому в поміч. Усі пішли в розтіч, кожде бояло ся за себе...

— Добре тобі говорити, а мені прийдець ся ще лізти під гору. а ноги мені ломить. здаець ся, дощ буде...

— А ви боїтесь самі йти?

— Чогось би? я у ваші хлопські забобни не вірю. Колиб він на волі, я би його бояв ся, та він добре скований, сам я колодку замкнув.

— Сховайте пане добре ключ, а то ще який чорт (бо він може з чортом кумається) вихопить тай йому передасть...

— Чортяка не має до мене приступу. У мене коло дверей свячена вода, а в хаті реліквії, то лихе не має приступу, а ключ я саме поклав під реліквіями. Ти тут підожди, а я зайду у кухню за страву.

Старий підвів ся зі стільця і пішов у другий будинок у кухню. Івась зараз метнув ся у хатчину ключника і став на омацьки шукати по стінах, — і справді над постелию була прибита дощечка, а на ній стояв хрест. Під хрестом лежав ключ. Показало ся, що старий говорив правду. Що робити? Узяти ключ зараз? Небезпечно. Старий помітить, наробить крику, а тоді усе пропало. Треба підлождати, а за той час обговорити діло з Касяном. Івась поклав дріжачою рукою ключ на своїм місци і вийшов на двір.

Старий вернув згодом, несучи глек зі страву...

— От, справді, завтра дощ буде. По костях мене страх ломить. Як я там вилізу, далєбі не знаю... Слухай хлопче, можеб ти виручив мене тай заніс?

Івась мало зі шкури не вискочив, так

втїшив ся.

— Батеньку, за ніщо в світі я бсю ся його, він може мене зісти живого. Ви не знаєте, що то вовкулака, він так раз два у вовка перекинуть ся, а тоді кайдани нічого не допоможуть.

— Не плети теревенї, дурню, а неси. Зате тобі пятака дам.

— Ну, добре, я понесу, але і ви ходїть зі мною....

— Осел! Маю я йти з тобою, тс й сам піду...

— Та вже пане не сердьте ся, але як менї що лихого станеть ся, то буде на вашій душі...

— Ну, ну, я беру на свою душу, а ти неси.

Івась взяв глечик і став хрестити ся; Хрест на менї хрест на спинї, увесь на хрестах як овечка в рецяхах. — Дайте менї пане якого світла...

— Дам тобі свічку. Старий винїс з хати свічку і засвітив. Івась пішов з бючим серцем до гори сходами, а старий мимрив сам до себе: „Ото дурень, він справді вірить у вовкулакїв, менї такого й треба, що дня мене виручати буде”...

Та Івась вернув зі сходів:

— Та ключа ви мені не дали...

— Чому ти не нагадав? Ось маєш... Івась пішов знов по сходах. Станув під дверми і наслухував. Вязень ходив по кімнаті і брящав ланцухами. Івась отворив замок, відчинив двері і станув серед хати:

— Чого тобі треба? — гримнув Касян.

— Тихше, дядьку, вечеру тобі приніс, хиба мене не пізнав?

Касян приглянув ся йому: — Івась!

— Пробі, тихше, дядьку, а то все пропаде.

— Що ти тут робиш?

— Я тут служу, на силу взяли, та коли Господь допоможе, то втечемо разом; та ніхто не сміє знати, що ми собі знакомі.

Івась задув світло.

— Нас може хтось підглянути. Слухай, дядьку, рідний мій. Я вже знаю, де лежить ключ від колодки до твоїх кайданів. Коли наспіє пора, я його візьму. Не журись, усе буде гаразд, лише на волю божу здай ся... Тепер вечеряй, ось глечик, мені ніколи. — Івась вийшов, замкнув замок і став на помацки держачись стін сходити в долину...

— Ти чого задув світло?

— Вітер повіяв. Страх пане, як я налякав ся, який він страшний, я вже знаю, що

він вовкулака.

— Ну, добре вже, йди спати, а Боже борони тебе виговорити ся перед паном, що ти ходив на вежу, а не я. Яб тебе убив... Ось твій пятак...

Сеї ночі Івась не міг заснути. Він перевертав ся з боку на бік та придумував над способом, як би то освободити дядька Кася на від неминучої смерти...

— Другої днини спитав його пан каштелян:

— І ти не цікавий подивити ся на харциза?

— Я, вельможний пане, бою ся його. То певно вовкулака буде. Пани не знають, що то вовкулака, але ми простий народ знаємо добре і не оден заплатив за се житем. Я би на него не поглянув за ніщо в світі...

— А з чого ти кажеш, що він вовкулака?

— Страшенна сила у нього. Мені говорили люди, що розкидав нашими гайдуками мов сніжками й одному то відразу голову відрубав. З того я бачу, що й куля його не візьметь ся...

Панови се дитиняче говорене дуже подобало ся; Івась говорив так щиро, що ніяк не можна було підозрівати хитрощів. Він

знав також, що народ український вірить в вовкулаків, відьмів, русалок та характерників.

— А хиба сей вовкулака міг би тобі що небудь злого зробити?

— То вельможний пан не знає? — каже Івась. а сам аж трусить ся цілим тілом, — таж він як схоче, то чоловіка перекине в яку небудь звірюку, а опісля зість. Так йому не вільно людей їсти, але тварюку вже можна. А колиб він під той час перекинув ся сам у вовка, так вже може і людину зісти....

— А колиж вовкулаки у вовків перекидають ся?

— У них лише такі ночі бувають, а се буває ріжно: у одного так, а у другого знову коли инде. Я сього добре не знаю і люди не знають, хиба сам вовкулака знає...

— Бачиш хлопче, які то дурні забобони. А то все походить із вашої хлопської віри. Внапій вірі не знають нічого ні про вовкулак, ні про відьм...

— Я се вже знаю, мені про се вже отець капелян розказував...

— Ось бачиш, чому не даси себе перехрестити?

— Бо мені усе здаєть ся, що за вовкулаків, то є правда. Я сеї ночі заснути не

міг. Я аж бою ся спогадати, що воно ще з того буде.

— Підожди, хай тільки ясний князь приїде, то розбишаку, чи як ти кажеш, вовкулаку на палю застромлять, коли чого гіршого ясний князь не придумає... А як його на палю надінуть, то йому й сам люципер не допоможе.

Пан був певний, що Івась правду говорить і тому був певний, що Івась не подивить ся на козака, не то, щоб йому помагав. А Івась закривши свої думки з того боку, мучив свій мозок над способом визволення...

Завелось тепер так, що Івась носив Касянови їду кожного вечера. За кожний раз діставав пятака. З Касяном побував дуже коротко, розмовляв по тихо і гасив світло, щоб їх хто не підглянув.

Івась швендаючи ся по дворі помітив в одній комірчині довгого мотуза. Комірчини сеї ніхто не замикав. В ночі викрав ся Івась у двір і забрав мотуза. На його місце поскладав усіляке ломаче, яке було у комірці. Мотуза заховав під сходами і прикрив старим полотном. І з часта заглядав Івась у хатчину ключника, чи ключ від колодки був на своїм місци. Ключа не треба було.

Згодом про гільтая ніхто не згадував. Він сидів спокійно, приймав їжу і лежав цілими днями на своєм берлозі. Прийшла з Лубнів вістка, що князь приїде пізнійше ніж було спершу означено, з чого Івась був дуже радий: можна буде спосіб утечі краще обдумати... Зразу думав Івась так, щоб розкувати Касяна з кайданів, дати йому зброю, звязати ключника мотузом і непомітно вийти за ворота замку. Та се було небезпечно, бо тоді як би Касян міг вийти, брама була замкнена і нікого з замку не можна було випустити. Другий спосіб був спустити ся по мотузї з вершка вежі на долину в рив. Потреба було лише сильного і довгого шнура. Шнура вже придбав, та не знав, чи він видержить.

Другого вечера Івась заніс шнура непомітно у вежу та сховав під сходами. Несучи вечерю, заніс його Касянови, щоб через день випробував його силу... На другий день довідав ся, що мотуз місцями спорохнявів і урвав ся. Івась зажурился тим дуже, та не втратив надії. Вночі закрав ся до конюшні і повідчинав кілька поводів від уздениць... Та тут йому не пощастило ся. Його якраз, як виходив з конюшні приловив конюшній... Івась миттю сохвав мотузи під жупан.

— Ти тут за чим? — grimнув конюшій.

— Післав мене вельможний пан каштелян, чи усе в порядку та чи служба на своїм місці, та бачу, що не всі були в дома і мушу се панови сказати...

— Когож нема?

— Тепер усі, та до сеї хвилі вас не було...

Конюшій змішав ся, бо саме він виходив без дозволу на село...

— Я стояв біля воріт — звиняв ся він.

— Я там був, та якось вас не бачив — говорив знову Івась так начеб кожде слово цідив крізь густе решето.

— І ти справді хочеш панови сказати?

— Я мушу, по те мене сюда прислали...

— Слухай, не говори сей раз, я тобі не позабуду...

— І стайня не була заперта, видно конюхи на вас ждали...

— На мене, чи не на мене, а ти мовчи, а то далєбі побю...

— І се я панови скажу...

— Слухай, мовчи, ради Бога, ти знаєш, що пан каштелян строгий чоловік, люто

мене скарає, що тобі з сього буде?...

— Мені вас жаль, то й не скажу сим разом, та зараз лягайте спати і стайню замкніть...

А то панський лизун, хам собачий, як підглядає..., думав собі конюший.

А то дурень, як легко дав себе вбрати у шорп — думав Івась, несучи цілий жмут добрих міцних мотузів.

Мотузе сховав добре у димар, куди ніхто ніколи не заглядав. Другого дня говорили між собою парубки від коней, що хтось позабирав їм поводи від уздениць. Але старший конюший, або як його звали: машталір, насварив на них, що не пильнують і цілу ніч з мотузками замняв. Йому і на думку не прийшло, що се зробив Івась. Навіть боявся його поспитати, аби не розсердився і не вихляпав перед паном.

Зближала ся рішуча хвиля. День був хмарний. Івась надіяв ся того, що й ніч буде темна і якраз добра до утечі. Івась нічого по собі не показував, що в його душі варило ся. Робив свою роботи, пильно увивав ся і був дуже веселий.

Як лише змеркло ся пішов до ключника:

— Вечера готова?

— Зараз принесу, підожди тут...

Але Івась не ждав. Як тільки ключник пішов до кухні, він кинув ся у його хатчину і хопив за ключ з під хрестика. Відтак поскакав в димар, приніс шнур і сховав під сходами... Надійшов старий.

— Пане бургграфі, ви сьогодні знеможені, буде у ночі неперемінно дощ. Певно вам у костях ломить. Ви зараз лягайте спати.

— Яж мушу замкнути двері, як ти вийдеш звідсіля.

— А я таке придумав: З вежі з ще одні двері до замку на першім поверсі. Тамгуди я й вийду, лише, ключа дайте.

Не треба там не замкнено...

— Тож і гаразд буде. Бо я сьогодні трохи довше забару ся. Там у того харциза тільки нечисти, що годі видержати, який смохід. Я знаю, що завтра вельможні панство хотять навідатись до його. Як би воно було якби таке застали? Знов на вас накинудисьби. А так усе те попрячу, що й знаку не остане...

— Дуже добре ти вигидав справді. Пан каптелян сваривби на мене; добре сину...

— А кудиж я все те повинюшу? Та тут такого смороду буде...

— Ну, шож робити? На те воно ніч...

— А яб так думав: Колиб повишосив на вижку вежі, а звідсіля вже через палісаду у замковий рів...

— Дуже добре ти придумав, так і зроби.

— Колиж бо там у стелі двері замкнені.

— Подожди, я тобі ключ дам Стрий пішов до хати і приніс ключ. — А харадза ти вже не боїш ся?...

— Мені здасть ся, пане, що заки нап князь приїде, то він і ноги задре. Шось його дуже наші гайдуки подавили, лобочь чи чого в середині не відбили. Кілька разів прийду а він у берлозі своїм, ані ворухнеть ся ні слова не промовить, я вже і заговорював до його. Такий він здасть ся вовкулка буде, як і я.

— Ну, добре, добре, йди, а я тобі за це окремо деңо дам. Йди а я такн ляжу під перину, бо чогось кости мені дуже ломить.

— Зараз іду, ви лише дайте яку лопату, та віник...

— Ось тут у кутку, візьми.

— Добра ніч панови!

Івась взяв глечик зі стравою, лопату, віник і посторонки та подав ся в гору.

— Ось тут, дядьку, ключ від кайданів. Подожди, я отворю — говорив Івась, аж за-

дихав ся. Він отворив колодку і кайдани злетіли з рук. Касян зробив рештү. Тепер єін випрямив ся і став випростовувати руки та ноги.

— От що то неволя значить, колиб так довше був закований, либонь згърбатївби на віки.

— Ти дядьку позв'язуй отсі п'єводи, я двері відчиню на гору, та поки що, аби нам хто не перебив, замкну отсі двері. — Івась виймив ключ з другого боку і замкнув двері з середини. Полїз відтак по східцях і відомкнув двері на вежу. З відсіля повіяло свіжим воздухом, бо в кімнаті була неможлива задуха.

— Тепер, дядьку, треба потушити світло воно нам непотрібне, а може нас зрадити... Ходїмо на гору. Там ти набереш сили, бо тут справді здохнути можна.

Повилазяли оба на гору і тут полягали.

— Нам треба так підждати, аж усе у замку посне.

Тепер розповів Івась Касянови, як він перехитрив ключника, та самого пана каштеляна.

— Мудрий з тебе хлопець, що й годі, але знаєш ти, що тебе жде, колиб тебе зловили враз зі мною?

— Коли я знаю Ярему Вишневецького, то й це знаю, що мене жде: мені би що найменче голову відрубали...

— Чогож ти на таке важив ся? Я вже своє віджив, я вже в літах, та тебе шкода...

— Ні не шкода. Я тобі, дядьку, багато винен. Ти мене виратував від татарської неволі, а це мені Бог дав нагоду віддячитись тобі за твою добрість. Тому то не жаль було мені вмирати за добре діло. Та коли воно діло добре, то й Господь Бог нам допоможе, що втечемо, я маю певність..

— Мій сину любий — говорив Касян, аж сльози йому в очах завертілись, — яке у тебе золоте серце. Він обняв Івася і поцілував...

У замку усе затихло. Чути було, як в конюшні хрупали коні сіно, а по башті над брамою проходжавсь вартувий.

Виждали ще добрий час, а тоді Івася привів на помацки Касяна під палісадник і показав з котрого боку можна спускати ся, щоб у рів попасти...

Касян своєю великою силою попробував їх витрималости, привязав мотуза і спустив у воду.

Потому Касян перехрестив ся і держачись шлура переліз палісадник

Івась вижидав з бючим серцем, чи поведеть ся, чи припадком шнур не лопне під таким тягарем. Він перехилив ся через палісадник і дививсь у пільму в долину. За хвилию почув, як опять вода заплющала. Івась посмотрив рукою мотуза, він звисав вільно. „Славаж тобі Господи милосердний, тепер мені легше буде“. Івась узяв клунок на плечі і привязав собі через рамина, відтак обережно мов кіт переліз через палісадник, закрутив мотуза на ногу, чіпив ся обіруч і зіхав в долину, мов павук по павутині. В долині підхопив його руками Касян, щоб не попав у воду...

— Тепер синку, веди, я на твоїй голові — прошептав Касян.

Івась знав добре дорогу. Пішли трохи далі, де вода висохла і перейшли рів. Ніч була така темна, хоч око виколн.

— То ще не все зроблено — шептав Касян держачись Івася за полу мов сліпець.

Як воно тільки дороги пішки зайти та ще без зброї? Завтра, а чого доброго, ще ранше покмітять нашу утечу, пішлють погоню, а тоді обороняй ся, чим хочеш...

— Не журись, дятьку. Ось у мене за плечами дві шаблі, чотири пістолі, муніція тай харчів троха. Усе я подбав, та налаго-

див... І коні у нас будуть... Я знаю, де людські коні ночують, піймаємо два тай годі...

— Що? Яби свого брата коня крав? Вибачай сего я не зроблю, хіба я кенокрад? Я візьму татарського, панського коня, а мужицького я не візьму. Вони люди бідні, не переливаєть ся. Намби добити ся до якої ріки, сплести байдак хоч би з хворосту і поплисти на плавню долі, ось як буде.

— Не переч, дядьку, бо не ти провадиш а я, і мене слід слухати. Тепер узяти що небудь не гріх, бо ми в смертній конечности, так воно і у книжках святих записано.

— А у мене записано у серци, що так не можна. Як прийдець ся йти в чекло, то хіба книжку твою візьму з собою, а там розверну перед люципером тай скажу: читай шельмо, як мудрі люди у книжку писали, тай пусти мене з відсіля у небо... Егеж! То мудрагелі нарошно у книжку вложили, щоб зі своїми гріхами перед Богом вибрехати ся, а воно так не йде. Гріх, то гріх, коли тобі смертна потреба, як ти тулкуєш, так пропадай, але хай душа твоя стане перед Господом чиста від гріха такого, як людська кривда. Це найтяжший гріх...

— Дядьку, мовчи. Ти розсипав ся, мов піп на проповіді. Чого доброго, ще хто під-

слухає...

Вели ся так мовчи. Івась обійшов дов-
круги замок, вийшли за село і подались на
леваду, де ночували коні... Вони пасли ся
попутані...

— Твій кінь десь тут буде — шептав
Івась — ану, приклич його по своєму...

— Хиба-ж справді?

— А так. У замку балакали, що як ти
сченив ся з гайдуками, то селяне втікаючи
твого коня забрали. Касян став стиха при-
свистувати на різні дивні способи.

— Як він тут є, то певно прийде.

Але кінь не приходив. За те у той бік
наближав ся хтось, хто ніраз на коня не був
схожий.

— Хто се тут волочить ся? — спитав
якийсь голос.

— Тихо будь, коли хочеш жити — го-
ворив Івась, підходячи до його — хто се?

— Я Свирид Патика, а ти хто?

— Я Іван Чорноусенко.

— А чогож ти нічю поміж коні пляєш ся?

— Бачив ти того запорожця, що на Спа-
са жиди розімняв, а опісля його гайдуки шій-
мали?

— Як не бачити, усі бачили, гарний ко-
зак, та жаль мені його, що так сердега попав

ся.

— Як тобі справді жаль, то поможи йому втечи. Де його кінь? Хто його забрав?

— Коня забрав я і він тут пасе ся, та ледви, чи конем на вежу виїде...

— Не торбуйсь, а коня зараз сюди приведи, опісля тобі усе розкажу. Лише мовчи, Свириде, коли не хочеш мене занести. Приведи зараз.

Свирид пішов поміж коні і за хвилину привів двоє спутаних.

— Слухай! Запорожець є тут, коня розпугай та за уздай хоч, коли сідла нема.

Касян устав із землі і наблизив ся...

— Свят Господи, цеж справді характерник!

— Коли ти чоловік добрий, то рздобудь коня ще і для мого товариша, нам тікати пора і то зараз... Знай, що цей хлопець видобув мене із кайданів...

— Коли так то бери ось другого мого, добрий кінь...

— Скільки хочеш?

— Грошей я не візьму — каже Свирид — така людина варта сотню коний, цілий табун, не то що.

— Даром не хочу, ось і гроші, які у мене є...

— Держіть коний, я зараз, — сказав Свирид і пропав у пітьмі...

За хвилину вернув ся з двома узденицями і двома сідлами.

— Одно твоє, а одно я узяв чуже, завтра йому заплачу, бо значить ся, хтось вкрав, а я не допильнував, бо моя черга була...

У мить посідлали коней.

— Беря гроші! — каже Касян.

— Сказав, що невізьму, за того одного орендаря ти варта більше. Сідайте та скачіть, бо за вами певно буде погоня...

Посідали на коней, попрощали Свириду і помчали устеп...

На дворі стало сіріти. Касян оглянув ся по небі і зараз завернув у бік.

— Нам треба добути ся до Дніпра, а тоді ми спаслись...

— Добемось, дядьку, а коли нас догонять, то живих не візьмуть — говорив твердо Івась...

Коні гнали що сили на південний захід... Як розвиднілось, вони були далеко в степу, серед високої трави.

Около полудня стали спочивати:

— Мені ся сторона добре відома — говорив Касян. Ми прямо їдемо до Дніпра, а коли станемо над берегом, то на проти нас

буде козацьке місто Черкаси...

Та коли до тепер нема погоні, то вже нам нічого не зроблять...

За те Івасю, що ти мені так віддячив ся, повік тобі не забуду, а зараз на Січи я тебе за сина свого прийму.

Кінець